

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Məmmədov Tural Sahib oğlu

“Neftin dünya bazar qiymələri və ona təsir edən amillər sistemi: mövcud vəziyyət və perspektivlər” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beyn əlxalq maliyyə və valyuta kredit münasibətləri

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof. Hacıyev Ş.H.

Magistr proqramının rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Cəmilov M.R.

Kafedra müdiri i.e.d., prof. Hacıyev Ş.H.

BAKİ - 2016

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
Fəsil 1. Dünya neft bazarının formalaşması xüsusiyyətləri və strukturu	
1.1. <i>Dünya neft bazarı, onun strukturu və tərkib elementləri.....</i>	<i>6</i>
1.2. <i>Dünya neft bazarında OPEK-in yeri və rolu.....</i>	<i>12</i>
1.3. <i>Transmilli korporasiyalar (TMK) dünya neft bazarının əsas iştirakçısı kimi.....</i>	<i>21</i>
Fəsil 2. Neftin dünya qiymətlərinin formalaşması metodologiyası və xüsusiyyətləri	
2.1. <i>Dünya qiymətlərinin məzmunu, təsnifatı və formalaşması xüsusiyyətləri.....</i>	<i>38</i>
2.2. <i>Dünya neft qiymətlərinin əmələ gəlməsi mexanizmləri.....</i>	<i>50</i>
2.3. <i>Dünya neft qiymətlərinin dinamikası və onu müəyyənləşdirən amillər.....</i>	<i>60</i>
Fəsil 3. Müasir şəraitdə neft bazarında qiymətlərin dinamikasının perspektivləri	
3.1. <i>Dünya iqtisadiyyatının inkişaf vəziyyəti və onun neft qiymətlərinə təsiri perspektivləri.....</i>	<i>67</i>
3.2. <i>Azərbaycanın dünya neft bazarında iştirakı xüsusiyyətləri və perspektivləri.....</i>	<i>73</i>
Nəticə və təkliflər.....	80
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı.....	86
Resume.....	87

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müstəqillik əldə etdikdən sonra, Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafının əsasında uğurlu neft strategiyası dayanır. Azərbaycan böyük həcmdə xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə zəngin neft yataqlarının kəşfi, işlənilməsi, hasilatı və ixracı layihələrini reallaşdırması nəticəsində son 25 ildə dünya neft təchizatında mövqeyini xeyli möhkəmləndirmişdir. Bu gün dünya neft qiymətləri Azərbaycan iqtisadiyyatının, dövlət büdcəsinin, tədiyyə balansının, valyuta ehtiyatlarının, milli valyutanın məzənnəsinin vəziyyətini müəyyən edən ən mühüm xarici amil hesab edilir. Dünya neft qiymətlərinin səviyyəsi birbaşa olaraq, dövlət gəlirlərinə, ticarət balansına, qeyri-neft sektorunun inkişafına birbaşa təsir göstərir. Bununla əlaqədar olaraq, dünya neft qiymətlərinin formalaşmasına təsir göstərən əsas amillərin tədqiq edilməsi və onların dinamikasının proqnozlaşdırılması mühüm elmi-praktiki əhəmiyyət kəsb edir və ölkə iqtisadiyyatının gələcək inkişaf şərtlərinin, buna uyğun olaraq dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üçün zəruri və aktual tədqiqat vəzifəsinə çevrilmişdir.

Xüsusilə son dövrlərdə ölkə iqtisadiyyatına valyuta daxilolmalarının əsas mənbəyi hesab olunan neftin dünya qiymətlərinin kəskin səviyyədə aşağı düşməsi iqtisadi inkişaf üçün qeyri-münbit, qeyri-əlverişli şərait formalaşdırmışdır. Ən başlıcası isə, buna səbəb olan amillərin ziddiyyətli xarakter kəsb etməsi neft bazarında qeyri-müəyyənlikləri daha da artırmış və dünya neft bazarına təsir göstərən amilləri daha sistemli və daha kompleks şəkildə təhlil etməyi tələb edir. Bu baxımdan tədqiqat işinin mövzusu aktual bir tədqiqat probleminə həsr edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Neftin dünya bazar qiymətlərinin formalaşmasına təsir edən amillər sisteminin mövcud vəziyyətini kompleks təhlil etmək və bu istiqamətdə perspektivlərin müəyyən edilməsi dissertasiya işinin əsas məqsədini təşkil edir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işi qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Dünya neft ehtiyatları və onun coğrafiyasının tədqiq edilməsi;
- Dünya neft bazarının əsas segmentləri və onların tutumunun tədqiq edilməsi;
- Dünya iqtisadiyyatının inkişafının neftin qiymətinə təsiri xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- Neftin qiymətini formalaşdıran amillər sisteminin tədqiq edilməsi;
- Neftin qiymətlərinin tələb və təklifdən asılılığı xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi;
- Neftin qiymətlərinin formalaşmasında TMK-ların rolunun qiymətləndirilməsi;
- OPEK ölkələrinin neft qiymətləri strategiyasının tədqiq edilməsi;
- İri neft hasilatçısı və istehlakçısı olan ölkələrin neftə tələbinin perspektivlərinin araşdırılması;
- Azərbaycanın dünya neft bazarında iştirakı xüsusiyyətləri və perspektivlərinin araşdırılması.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı kimi dünya neft bazarı və neft qiymətləri çıxış edir. Tədqiqatın predmetini isə dünya neft bazarında qiymətin formalaşması xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın yeniliyi. Son dövrlərdə neftin qiymətlərinin aşağı düşməsinin səbəbləri kompleks şəkildə araşdırılmış və neft qiymətlərinin gələcək dinamika ilə bağlı müəyyən nəticələr əldə edilmişdir.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəticələrindən ölkə iqtisadiyyatına və dövlət büdcəsinə təsirinin qiymətləndirilməsi, eləcə də gələcək inkişaf şərtlərinə uyğun olaraq dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin işlənilib hazırlanması məqsədilə neft qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı analitik əsas kimi istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin informasiya bazasını yerli və xarici ölkə iqtisadçı-alimlərinin elmi əsərləri, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların, agentliklərin aylıq,

rüblük və illik nəşrləri, müvafiq dövlət qurumlarının statistik məlumatları təşkil edir.

Tədqiqat işinin strukturu. İş giriş, 3 fəsil, 9 paragraf, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 87 səhifə həcmindədir.

Birinci fəsildə dünya neft bazarı, onun strukturu, tərkib elementləri, dünya neft bazarında OPEK-in yeri və rolu, neft-qaz hasilatında aparıcı transmilli korporasiyaların fəaliyyəti tədqiq edilmişdir.

İkinci fəsildə dünya qiymətlərinin mahiyyəti, təsnifatı, neftin qiymətinin dinamikasını müəyyən edən amillər, neftin qiymətlərinin tələb və təklifdən asılılığı xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

Üçüncü fəsildə dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf vəziyyəti və onun neft qiymətlərinə təsiri perspektivləri, Azərbaycanın dünya neft bazarında iştirakı xüsusiyyətləri və perspektivləri araşdırılmışdır.

Fəsil 1.

Dünya neft bazarının formalaşması xüsusiyyətləri və strukturu

1.1. Dünya neft bazarı, onun strukturu və tərkib elementləri

Son 30 ildə dünya neft bazarının dünya iqtisadiyyatında rolunun yüksək olmasına baxmayaraq dünya neft bazarı müxtəlif siyasi və digər təsirlər nəticəsində kəskin dəyişmişdir. Belə ki, bütün bu proseslərlə əlaqədar olaraq dünya neft bazarının strukturu, qiymətməmələgəlmə prinsipi və liberallaşma dərəcəsi kəskin surətdə dəyişmişdir.

Dünya neft bazarının strukturunu mürəkkəbləşdirən ən əsas amillərdən biri də neftin müxtəlif sort və növlərinin olmasıdır. Neftin bir neçə sortlarının olması dünya neft bazarının analizini çətinləşdirir. Bunu daha da asanlaşdırmaq üçün ən əsas neft sortlarını götürürlər. Bu sortlar “etalon” adı daşıyır. Hər bir ərazi və ya region üçün ora uyğun olan etalon vardır. Məsələn, Avropa üçün də, Şimali Amerika üçün də etalon Şimal dənizindən çıxarılan Brent sortlu neft sayılır.

Neft sortları tərkibi və keyfiyyətinə görə bir-birindən kəskin fərqlənir. Bu çox vaxt neftin yerləşdiyi regiondan asılıdır. Neft əsasən yüngül, orta və ağır sortlara ayrılır. Yüngül sortlar daha bahalı hesab olunur. Bunun əsas səbəbi yüngül sortlu neftdən daha çox yüngül neft məhsulları almağın mümkün olmasıdır. Buna misal olaraq benzini göstərmək olar.

Bunlardan başqa “şirin” və “turs” neft anlayışı da vardır ki, “şirin” neft “turs” neftə nisbətən bahadır. Mütəxəssislər “şirin” nefti kükürdlə daha az zəngin olan və emalda əlavə zəhmət tələb etməyən neft adlandırırlar. “Şirin” neft bu adı XIX əsrin sonlarında neftin keyfiyyətini təyin etmək üçün onun dadına baxıldığı zaman almışdır.

Uzun müddət OPEK ölkələrində etalon kimi ərəb nefti qəbul edilirdi. Lakin, son dövrlərdə burada “neft səbəti”nə daxil olan yeddi növ nefti etalon olaraq götürürlər.

Neft bazarının liberallaşdırılması 80-ci illərdən başladı. 1983-cü ildə Nyu-York birjasında fyuçers üsulu ilə neft satışı başladı. Fyuçers hər hansı bir məhsulun

bugünkü qiymətlə müəyyən edilmiş miqdarda gələcəkdə təyin olunmuş vaxta qədər çatdırılması razılığının müqavilə ilə təsdiqidir. Bu günlərdə belə qiymətlər tələbin təkliflə qarşılaşdığı dünya birjalarında təyin olunur.

Son illərdə dünya neft bazarı müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Dəyişikliklər ilk öncə bazarın hal-hazırda mövcud olan segmentlərinə yeni segmentlərin əlavə olunmasında özünü göstərir :

- “spot” bazarlarına keçid
- “fyuçers” sazişlərinin bağlanması
- birjaların fəaliyyəti

Neft bir sıra dünya neft birjalarında və ya xammal birjalarında satılır ki, bunlardan ən iriləri Nyu-York (NYMEX) birjası və Beynəlxalq neft birjası (İPE, London) hesab olunur. Bunlardan başqa Sinqapur, Yaponiya və Venesuela birjalarında da yüksək həcmli neft satışı əməliyyatları həyata keçirilir.

Dünya neft bazarında ilk öncə sazişlər “real” neftlə bağlanılırdı. Lakin, bu sazişlər daha sonra yerini yavaş-yavaş “kağız üzərində olan” sazişlərə verməyə başladı və nəticədə dünya neft bazarında yeni bir sistem yaranmış oldu. Bu əməliyyatlar əsasən üç mərkəz tərəfindən aparılırdı :

1. Nyu-York (NYMEX)
2. London (İPE)
3. Sinqapur (SİMEX)

London Beynəlxalq Neft birjasında dizel yanacağı, mazut, neft və benzin ticarəti üzrə geniş həcmli əməliyyatlar aparılır.

Neft üzrə bağlanan alqı – satqı əməliyyatlarının sayına və həcminə görə London Beynəlxalq Neft birjası birinci yeri tutur.

Nyu-York (NYMEX) birjası bağlanan alqı – satqı əməliyyatlarının sayına və həcminə görə beynəlxalq neft birjalarında üçüncü yeri tutur. Həmin birjalarda alqı – satqı əməliyyatlarının predmetinə yanacaq və xam neft, benzin, platin daxildir (neft və neft məhsulları).

Nyu-York (NYMEX) birjasını digər birjalarla müqayisə etdikdə uzaq keçmişə malik olmasa da əvəzində dünyanın ən hərəkətli birjalarından biri olduğunu qeyd etmək olar. ABŞ -da 1812 –ci il müharibəsindən sonra dövlət borclarının artması, birjada aparılan əməliyyat həcmnin artmasına təkan vermişdir.

Nyu-York (NYMEX), London (İPE), Sinqapur (SİMEX) - bu üç birja mərkəzi güclü inkişafı birlikdə dünya neft bazarının kompyuterləşməsini, telekommunikasiya və informasiya texnologiyaları ilə zənginləşməsini və ümumilikdə dünya neft bazarının qloballaşmasını təmin etmişdir.

Bir sözlə, əməliyyat həcminə görə dünyanın ən böyük neft birjalrı Nyu-York (NYMEX), London (İPE) və Sinqapur (SİMEX) hesab olunurlar.

Birjalar bütün sutka ərzində fəaliyyət göstərirlər. Daha doğrusu, Nyu-York birjası bağlandıqda Sinqapur açılır, Sinqapur birjası bağlandıqda isə London birjası açılır və s.

Nəhayət bütün bu yuxarıda qeyd etdiyimiz dəyişikliklərdən sonra dünya neft bazarı “fiziki” bazardan çox “maliyyə” bazarına çevrildi. “Fiziki” bazar dedikdə, mövcud olan neftlə ticarət, “maliyyə” bazarı dedikdə isə neft kontraktları ilə ticarət nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda dünya neft bazarında faktiki neftlə ticarət birjadakı sazişlərin cəmi 1-2%-ni təşkil edir. Bu da o deməkdir ki, sazişlərin 98-99%-i “virtual” neftlə bağlanılır.

Dünya neft bazarında vahid informasiya məkanının yaradılması fyuçers müqavilələrinin müddətinin artırılması ilə nəticələndi. London birjasında Brent sortu üzrə gün ərzində təxminən 70000 fyuçers müqaviləsi bağlanılır.

Nyu-York birjasında isə Light Sweet sortu üzrə gün ərzində təxminən 150000 fyuçers müqaviləsi bağlanılır.

Əgər birjaların ilk yaranma mərhələlərində fyuçers müqavilələri 3-6 ay ərzində həyata keçirilirdisə, bu gün bu müddət 6 ilə qədər artırıla bilər. Bu da həmçinin aşağıdakı amillərin güclənməsi ilə nəticələndi :

- qiymət risklərinin aşağı salınması

- effektivliyin artırılması
- neft əməliyyatlarının etibarlılığı

Dünya neft bazarı həm də yüksək inhisarlıq ilə də xarakterizə olunur. Belə ki, dünya neft gəlirlərinin 61 %-i və emalın 45 %-i 18 ən iri neft şirkətlərinin payına düşür. Lakin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu şirkətlərin dünya neft bazarının inkişafına köməyi əvəzsizdir. Belə ki, bu iri neft şirkətləri irihəcmli kapitalın və investisiyaların həm öz güclərinə, həm də cəlb olunmuş kapitalın hesabına dünya neft sənayesinə cəlb edilməsində əvəzsiz imkanlara malikdirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, neft hasilatı bu şirkətlərdən möhkəmliyi tələb edir, əks halda onlar öz bizneslərini genişləndirə bilməzlər və dünya neft bazarındakı mövqelərini əldən vermiş olarlar.

Dünya neft bazarında əsasən aşağıdakı üç neft sortu daha çox fərlənir :

- Brent (Avropa üçün)
- Dubay (Asiya üçün)
- Texas (Amerika üçün)

Brent sortu London birjası üçün, Texas sortu Nyu-York birjası üçün, Dubay sortu Sinqapur birjası üçün nəzərdə tutulmuşdur. İxracda ən əsas yeri Brent və Dubay neft sortları tutur. Texas sortu əsasən ABŞ-ın daxili bazarı üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Milli neft kompaniyaları üçün dünya neft bazarına zəmanətli girişi təmin etmək əsas şərtlərdən biri hesab olunur.

Buna görə də onlar hökmranlığı OPEK-in əlindən almaq istəyirdilər, lakin özləri bu tələyə düşdülər. Buna baxmayaraq dünya neft bazarında monopoliya hələ də davam etməkdədir.

Dünya neft bazarına təsir edən əsas amillər aşağıdakılardır :

- inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində enerjiyə qənaət edən texnologiyaların, başqa sözlə müasir texnologiyaların rolunun artması
- dünya əhalisinin məskunlaşmasının artım dinamikası
- ekoloji amillər

- dünyada neft ehtiyatının həcmi

Dünya bazarında hər il dünyada əldə edilən neftin yarıya qədəri reallaşdırılır. Neft sənayesinin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrə bu cür integrasiyası neftin əsas hasil edilənlə istehlak edilən regionlarının bir-biri ilə üst-üstə düşməməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələr heç də neft ehtiyatları ilə zəngin deyillər. Onlar əksəriyyəti neft idxalatçılarıdır. Bunlardan fərqli olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələr isə ən iri neft hasilatçılarıdır.

Bəzi ölkələrin iqtisadi inkişafı neft hasilatı sənayesindən nəzərə cərpacaq dərəcədə asılıdır.

Müasir dövrdə neft sənayesinin xarakteristikası əsas fondların aşınması, neft quyularının istismarının azalması, investisiya qoyuluşlarının azalması və s. hesab edilir. Dünya neft sənayesinə investisiya qoyuluşunun əsas şərti həm ümumilikdə dünyanın, həm də investisiya qoyulan ərazinin və ya regionun neft ehtiyatları ilə zənginliyidir. Quruda neft ehtiyatlarının təyini həmişə təqribi xarakter daşıyır. Neft hasilatı sənayesinin uğurlu inkişafı üçün hər il orta hesabla on milyard dollar investisiya tələb olunur. Bununla əlaqədar olaraq neft hasilatı müəssisələrinin investisiya fəaliyyəti çox böyük aktuallıq daşıyır.

Amerikalılar və ingilislər milyardlarla investisiyaları Azərbaycana və Qazaxıstana yatırmağı daha məqsəduyğun hesab edirlər.

Neft sənayesinin effektivliyinə təsir göstərən sahələrin inkişafı neft ölkələrinin iqtisadiyyatının stabilləşdirilməsi baxımından aktualdır.

Neft quyularının istismarına gəldikdə isə istismar zamanı neft hasilatının effektivliyinin artırılması çox böyük iqtisadi əhəmiyyət daşıyır.

Əsas fondların tükənməsi ilə xarakterizə olunan müəssisələr üçün münasib istiqamət neft hasilatı sənayesinin effektivliyinin artırılması hesab edilir. Bu ölkənin resurs, istehsal və iqtisadi potensialının artırılmasını təmin edir. Bu problemin həll edilməsi düzgün təşkilatı və iqtisadi şəraitin yaradılması ilə sıx bağlıdır.

Neft hasilatı son 5 ildə əvvəlki illərə nisbətən iki dəfə artmışdır. Bu da onun yaxın zamanlarda tükənmə ehtimalının çox olmasını göstərir.

Dünya neft bazarında tələb və təklifə təsir edən bir sıra amillər vardır. Bu amillər öz növbəsində neftin qiymətini təyin edən ən əsas amillərdir. Bunlara aşağıdakı amilləri misal göstərmək olar :

- dünya iqtisadiyyatının artım dinamikası
- əsas neft hasilatı ölkələrindəki iqlim şəraiti
- inkişaf etmiş ölkələrdəki maliyyə ehtiyatları

Neftin təklifinin yaranmasında iştirak edən əsas amillər isə aşağıdakılardır :

- OPEK ölkələri tərəfindən təklifin həcmi
- iri neft ixracatçılarının neft siyasəti

Neft təklifinin artması və ya azalması dünya neft bazarının strukturuna və dünya neft bazarında dünya neft qiymətinin formalaşmasına təsir edən ən əsas amillərdən biridir.

Ümumilikdə, qeyd etmək lazımdır ki, dünya neft bazarının strukturu XX əsrin əvvəllərinə nisbətən bugünkü gün çox mürəkkəb quruluşa malikdir.

Dünya bazarında neftin qiymətinin formalaşmasına təsir edən amillərə gəldikdə isə gerçək həqiqət belədir ki, neftin qiyməti iki mühüm vəziyyətdən, satış bazarındakı meyllərdən və istehsal xərcləri parametrlərindən asılıdır. Bununla yanaşı qiymət prosesinə digər iqtisadi və siyasi amillər də təsir göstərir.

Bu amillərin arasında obyektiv faktorlar da üstünlük təşkil edir. Həmçinin son dövrlərdə yeni texnologiyaların yaradılması və onların neft sənayesinə cəlb edilməsi dünya neft bazarının tərkibi və strukturunda ciddi dəyişiklərin baş verməsi ilə nəticələnmişdir. Bu amillər dünya neft bazarının tərkibi və strukturunu mürəkkəbləşdirdiyi qədər neftin əldə edilməsi və satışı prosesini də bir o qədər asanlaşdırır.

Hal-hazırkı vəziyyətdə demək olar ki, xam neft hələ hasil olunmamışdan öz alıcısını tapır və yuxarıda qeyd etdiyimiz dünyanın ən iri neft birjalarında bağlanmış müqavilələr əsasən “virtual neftlə” bağlanılır. Bunu başqa cür “kağız üzərində olan neft” də adlandırırlar. Bu da dünya neft bazarının bugünkü günə olan inkişafının göstəricisidir.

Bəzi mütəxəssislər dünya neft bazarının strukturunda yaxın gələcəkdə bir sıra ciddi dəyişiklərin olacağını güman edirlər. Onlar bunu dünya neft bazarında hələ də mövcud olan monopoliya ilə, son dövrün müasir iqtisadi böhranı ilə, dünya neft ehtiyatlarının tükənmə dövrünün yaxınlaşması ilə və s. məsələlərlə izah edirlər. Dünya neft bazarının liberallaşdırılması prosesi ötən əsrin 80-ci illərdən başlamış və bu günə qədər davam etməkdədir.

1.2. Dünya neft bazarında OPEK-in yeri və rolu.

OPEK (Organization of the Petroleum Exporting Countries),yəni neft ixrac edən ölkələrin birliyi təşkilatı neftin qiymətinin stabilləşdirilməsi üçün neft hasil edən ölkələr tərəfindən yaradılmış karteldir. OPEK 1960-cı ildə Bağdadda keçirilən beynəlxalq konfransda təsis edilmişdir. Qərargahı əvvəl Cenevrədə yerləşirdi,lakin 1965-ci ilin sentyabr ayından isə Vyanaya köçürülmüşdür. Bu təşkilatın üzvləri elə ölkələrdir ki, onların iqtisadiyyatı əksər hallarda neftin ixracından asılı olur. Təşkilatın əsas məqsədi dünyada neftin qiymətinə nəzarət etməkdir. OPEK-in ilk üzvləri İran, İraq, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı və Venesuela olmuşdur. 1960 -1975 -ci illərdə birliyə daha 8 ölkə qoşulmuşdur. Bunlar Qatar, İndoneziya, Liviya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Əlcəzair, Nigeriya, Ekvador və Qabon olmuşdur. Lakin, sonradan yenidən qoşulmasına baxmayaraq 1992-ci ildə Ekvador, 1995-ci ildə isə Qabon OPEK-dən xaric edilmişdir. OPEK ölkələri dünyada hasil edilən neftin 40%-inə malikdir. Dünyada kəşf olunmuş bütün neft yataqlarının isə 77%-i OPEK ölkələrinin payına düşür. OPEK-in əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

1. üzv dövlətlərin neft siyasətinin əlaqələndirilməsi və unifikasiyası
2. üzv ölkələrin maraqlarının qorunması üçün daha effektiv fərdi və kollektiv vasitələrin müəyyən olunması
3. Dünya neft bazarında neftin qiymətinin stabilliyinin təmin edilməsi
4. Neft hasil edən ölkələrə diqqət yetirilməsi və aşağıdakıların təmin edilməsi:
 - a) Neft istehsal edən ölkələrin gəlirlərinin dayanıqlığı

b) İstehsalatçı ölkələrin effektiv, səmərəli və mütəmadi olaraq neftlə təmin olunması

c) Neft sənayesinə investisiyalardan gələn gəlirlərin ədalətli bölgüsü

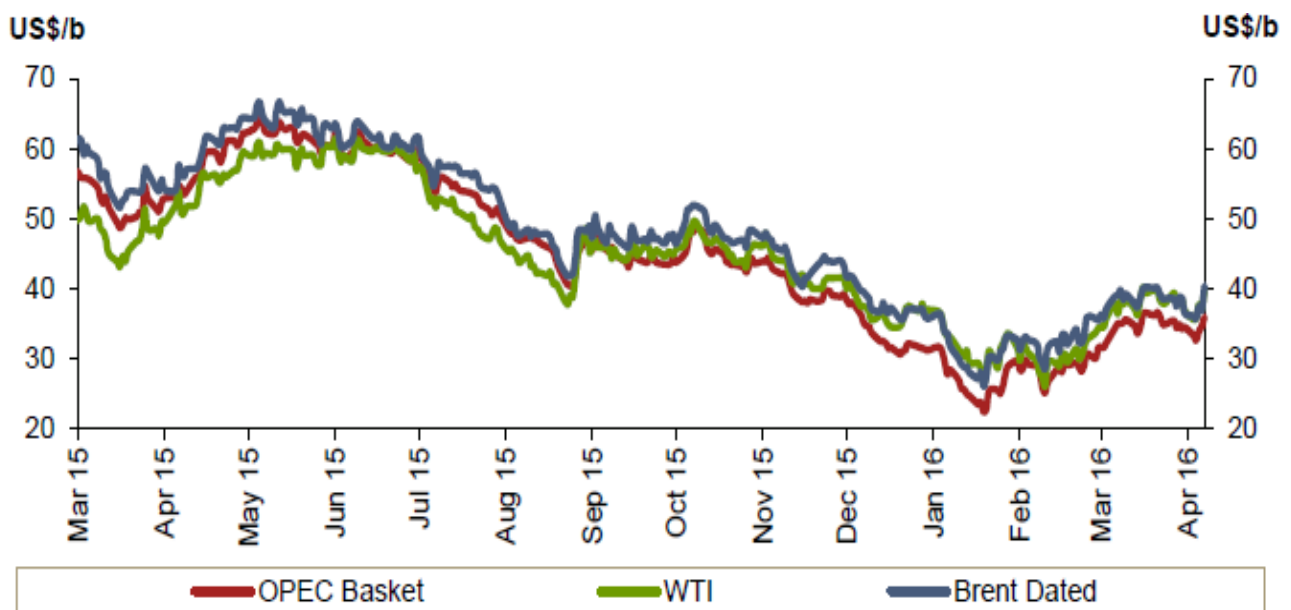
d) Bugünkü və gələcək nəsillərin rifahı üçün ətraf mühitin mühafizəsi

5. OPEK-ə üzv olmayan ölkələrlə dünya bazarında neft qiymətinin stabilləşdirilməsi məqsədilə əməkdaşlıq.

OPEK-ə üzv ölkələr dünya neft ehtiyatlarının 2/3 idarə edirlər. OPEK-ə üzv ölkələr il ərzində ardıcıl görüşlər keçirirlər. Bu görüşlər ildə iki dəfə, ya da hər kvartalda 1 dəfə baş verir. Görüşlərdə xam neftin hasilatının həcmi dəyişdirilməsi haqqında danışıqlar aparılır.

OPEK üçün əsas qiymət göstəricisi “neft səbəti” hesab olunur. “Neft səbəti” yeddi neft növü əsasında təyin edilən indeksdir. Bura Əlcəzairin “Saharan”, İndoneziyanın “Minas”, Nigeriyanın “Bonny light”, Səudiyyə Ərəbistanının “Arabian light” və “Dubai”, Venesuellanın “Tia Juana” və Meksikanın “İsthmus” növləri daxildir.

Şəkil 1.1. OPEK-in neft səbətinə daxil olan və digər neft növləri qiymətlərinin dəyişməsi qrafiki (1999-2008, \$/b)

Mənbə: www.opec.org

Cədvəl 1.1. OPEK-ə üzv ölkələrin neft ehtiyatları (mlrd.barrel)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2014
Əlcəzair	11,8	11,35	12,27	12,2	12,2	12,2	12,2
Anqola	8,801	9,035	9,05	9,33	9,5	9,5	8,42
Ekvador	5,06	5,18	5,18	5,18	6,368	6,511	8,27
İran	133,25	132,46	136,27	138,4	136,15	137,62	157,53
İraq	115	115	115	115	115	115	143,07
Küveyt	99	101,5	101,5	101,5	101,5	101,5	101,5
Liviya	39,126	39,126	41,464	41,464	43,663	44,271	48,36
Nigeriya	35,255	35,876	36,22	37,2	37,2	37,2	37,07
Qatar	26,089	25,494	25,288	26,185	25,09	25,405	25,24
Səudiyyə Ərəbistanı	262,73	264,31	264,211	264,251	264,209	264,063	266,58
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	97,8	97,8	97,8	97,8	97,8	97,8	97,8
Venesuela	77,226	79,729	80,012	87,324	99,377	172,323	299,95
OPEC	915,5	921,2	928,4	940,2	952,1	1 027,4	1 206,0

Mənbə: OPEC Annual Statistical Bulletin 2015 (www.opec.org)

OPEK-in yaranması qüvvələr balansının çoxmilli şirkətlərdən neft istehsal edən ölkələrə keçməsinə səbəb oldu. 70-ci illərin ortalarında vəziyyət tamamilə başqa idi. Dünya nizamı köklü surətdə dəyişmişdi. Dünya ticarətinin əsasında neftin qiymətləri dururdu və kimlər ona nəzarət edə bilirdisə, onlar dünya iqtisadiyyatının yeni «sahibi» sayılırdı. OPEK-ə Sovet İttifaqından başqa dünyanın bütün neft ixracatçıları daxil idi. İnflyasiya və qiymət enməsinin baş verməsi OPEK-in iradəsindən asılı idi. Onlar bütün digər inkişaf etməkdə olan ölkələrə nümunə olmuşdular, dünyanın ən qüdrətli ölkələrinin xarici siyasəti və hətta suverenliyinə real təsir edirdilər. Ona görə də OPEK-in keçmiş baş katiblərindən biri 1974-cü ildən 1978-ci ilə qədərki illəri «OPEK-in qızıl dövrü» adlandırmışdır.

Həmin dövrdə OPEK ölkələri öz resursları üzərində tam nəzarət edə bilirdilər. Artıq onların neftinin kimə mənsub olduğu barədə sual da meydana çıxmırdı. Amma bu illərdə əsas qızgın mübarizə təkcə istehlakçılarla deyil, həm də OPEK-in öz daxilində neft qiymətlərinin təyini uğrunda olmuşdur.

Məhz bu məsələ həmin ölkələrin iqtisadi və xarici siyasətində əsas problem olaraq qalmış və qalmaqdadır.

OPEK dünya bazarında aparıcı mövqeyini 70-ci illərdən tutmağa başladı. Belə ki, ikinci dünya müharibəsindən sonra dünya neft bazarında baş vermiş 7 neft böhranından 4-ü məhz bu vaxtlar OPEK-in fəaliyyəti dövründə meydana gəlmişdir. 1973-cü ildə Ərəb - İsrail müharibəsinin başlanması ilə OPEK dünya neft bazarına ilk təsirini etdi. Ərəb ölkələrinin ABŞ-a neft ixracına embarqo qoyması və digər qərb ölkələrinə ümumi neft ixracını ixtisar etməsi dünya neft bazarına öz təsirini göstərdi.

1974-cü ildə OPEK neft ixrac etdiyi ölkələrdə qiymətləri sərbəst şəkildə qoymaq üçün kifayət qədər təsir gücünə malik olan güclü kartelə çevrildi. OPEK-in qiymət əmələgəlmə üzərində nəzarət qoyması 1975-ci ildə neftə olan qiymətlərin 1973-cü ilə nisbətən 4 dəfə artmasına (bir barrel neft 4-6 dollardan 16-18 dollara qalxdı) gətirib çıxardı. Qiymətlərin belə artımı Qərb ölkələrinin iqtisadiyyatını böhrana saldı.

Bu ikinci dünya müharibəsindən sonrakı IV neft böhranı olsa da OPEK-in yaratdığı ilk böhran idi. OPEK-in yaratdığı bu böhran neftin bir çox ölkələrin yanacaq-energetika balansından sıxışdırılmasına, onun istehlakının digər enerji daşıyıcılarına nisbətən xüsusi çəkisinin azalmasına gətirib çıxardı.

Növbəti enerji böhranı 1979-1981-ci illərdə İran İnqilabı və İran-İraq müharibəsinin başlanması ilə neft hasilatının aşağı düşməsilə baş verdi. Hərbi əməliyyatlar başlayana qədər, bu iki ölkə körfəzdə hasil olunan neftin 1/5 hissəsini gündə 4,9 mln. barrel neft ixrac edirdi. İran-İraq müharibəsi nəticəsində qərb ölkələri idxal olunan neftin 7%-ini itirdi. Qiymətlər kəskin şəkildə artaraq bir barel 38-40 dollara çatdı.

Qərb ölkələri neft böhranının nəticələrini minimuma endirməyə çalışaraq bir-birini müdafiə edirdilər. Belə ki, Beynəlxalq Energetika Agentliyi 1980-cı ilin mayında neft böhranının «nəticələrinin bölüşdürülməsi» haqqında, yəni BEA-nın üzvlərinin neft ehtiyatlarından kollektiv istifadə və lazımı qarşılıqlı köməklik göstərilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

Bu böhran dövründə OPEK-in də qarşısında problemlər meydana çıxdı. Səudiyyə Ərəbistanı və digər üzvlər arasında qiymət fərqləri, OPEK-ə daxil olmayan neft ixracatçıları – Meksika və İngiltərənin neft istehsalını artırması qiymətin aşağı düşməsinə imkan yaradırdı. OPEK-in mövqeyi ona görə pisləşmişdi ki, onun üzvlərinin neft hasilatının ümumi həcmi 1979-cu ildə 31 milyon bar/gündən 1981-ci ildə 21 milyon bar/günə düşmüşdü. OPEK daxilində vahid qiymət siyasəti yox idi, hər bir ölkə bazarın cari konyukturasının imkan verdiyi səviyyədə qiymət təyin edirdi. Bunun nəticəsində müxtəlif ölkələrdə neftin müxtəlif sortları üçün qiymətlər müxtəlifliyi meydana gəlmişdi. Yeni situasiya bu qiymətləri vahid məlumat qiymətləri ilə əvəz etməyə çalışan Səudiyyə Ərəbistanının mövqeyini möhkəmləndirdi. Lakin bütün bunlar OPEK-in dünya neft bazarında mövqeyini nisbətən zəiflətdi.

Cədvəl 1.2. OPEK-ə üzv ölkələrdə neft istehsalı, (min barrel/gün)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2014
Əlcəzair	942.4	1,311.4	1,352.0	1,368.8	1,371.6	1,356.0	1,192.8
Anqola	901.2	1,020.3	1,241.4	1,384.6	1,694.6	1,896.3	1,653.7
Ekvador	402.0	507.3	511.9	518.4	511.4	501.4	556.6
İran	3,741.6	3,834.2	4,091.5	4,072.6	4,030.7	4,055.7	3,117.1
İraq	1,377.8	2,107.1	1,853.2	1,957.2	2,035.2	2,280.5	3,110.5
Küveyt	2,107.6	2,288.7	2,573.4	2,664.5	2,574.5	2,676.0	2,866.8
Liviya	1,431.9	1,580.7	1,693.2	1,751.2	1,673.9	1,721.5	479.9
Nigeriya	2,166.3	2,327.5	2,365.9	2,233.9	2,059.3	2,017.4	1,807.0
Qətər	676.0	755.3	765.9	802.9	845.3	842.8	709.2
Səudiyyə Ərəbistanı	8,410.3	8,897.0	9,353.3	9,207.9	8,816.0	9,198.0	9,712.7
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	2,248.0	2,343.6	2,378.0	2,568.0	2,529.0	2,572.2	2,794.0
Venesuela	2,643.0	3,009.4	3,066.8	3,035.6	2,949.5	3,118.5	2,682.6
OPEC	28,187.9	31,076.8	32,305.7	32,448.6	31,928.6	33,093.0	30,682.9

Mənbə: OPEC Annual Statistical Bulletin 2015 (www.opec.org)

1985-ci ildən başlayaraq OPEK neft hasilatını artırmağa başladı. Bu vaxt neftin qiymətləri 1981-ci ildəki səviyyədən 2 dəfə az oldu. Qiymətlərin kəskin düşməsinin səbəbi onun istehsalının həddindən çox artırılması, sintetik maye

yanacağıın rəqabəti nəticəsində neft istehlakının azalması və dünyada iqtisadi artımın aşağı düşməsi nəticəsində neft artıqlığının yaranması olmuşdur.

OPEK-ə daxil olmayan neft ixracatçıları bu illərdən başlayaraq dünya neft bazarında öz mövqelərini möhkəmləndirməyə başlayırlar, belə ki, bir neçə il əvvəl onların təsir dərəcəsi çox cüzi idi. OPEK-ə daxil olmayan neft istehsalçıları o cümlədən Meksika, İngiltərə və ABŞ qərb ölkələrinin istehlak etdiyi neftin yarıdan çoxunu istehsal edirdilər, OPEK-in payı isə 43%-ə enmişdi. 1982-ci ilə kimi OPEK-in hasilatının azalmasının səbəblərindən biri də bu idi. OPEK-ə daxil olmayan neft ixracatçıları qiymətləri aşağı salaraq OPEK-in siyasətini pozmağa çalışırdılar.

Məsələn, 1982-ci ildə İngiltərə öz qiymətlərini 35 dollardan 31 dollara endirərək neft bazarında qeyri – sabitlik yaratdı. Bunun ardınca Meksika və ABŞ da bu siyasəti həyata keçirdilər. 1982-ci ildə OPEK üzvləri tərəfindən təyin olunan neftin orta qiyməti 2,9% azalaraq bir barreli 33,8 ABŞ dolları təşkil etdi.

80-cı illərdə OPEK ölkələri üçün digər bir çətinlik qeyri – məhdud gəlir artımının dayanması idi. Neft gəlirlərinin azalmasının ağır nəticələrindən yalnız çox sahəli iqtisadiyyat qura bilmiş ölkələr xilas ola bildilər.

Bütün çətinliklərlə bərabər OPEK daha bir təhlükə ilə də qarşılaşmışdı: dünya neft bazarına Çin də çıxmışdır və hətta «qiymət müharibəsinə» qoşulmuşdu. Çin nefti qeyri–sosialist ölkələrin istehlakının 4%-ni təmin etsə də, ucuz Çin neftinin depressiv təsiri hiss olunurdu.

Bundan başqa yanacağa qənaət edən tədbirlərin görülməsi, ABŞ və Qərbi Avropada sintetik maye yanacağın istehsalının inkişaf etdirilməsi neft bazarını daha çox zəiflətdi.

Neftdən istifadə həm də istehlakçıların kömür, qaz və digər enerji mənbələrinə keçməsi nəticəsində azaldı. Nəticədə OPEK üzvlərinin gəlirləri kəskin aşağı düşür, bəziləri isə hətta beynəlxalq kapital bazarlarından götürdükləri borclardan da az neftdən gəlir götürməyə başladılar.

Beynəlxalq Hesablama Bankının məlumatına görə 1981-ci ilin III rübündə OPEK üzvləri əvvəlki rüblə müqayisədə 2 dəfə çox – 2,4 mlrd. dollar borc götürmüşdülər. Bununla belə bu vəsait də kifayət etməmişdi, belə ki, 1981-ci ilin III rübündə OPEK ölkələri qərb banklarındakı hesablarından 0,7 mlrd. dollar vəsait götürmüşdülər. Ümumilikdə, bu dövrlər OPEK üçün böhranlı dövrlər hesab olunur.

Cədvəl 1.3. OPEK-ə üzv ölkələrin neft ixracatları, (min barrel/gün)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2014
Əlcəzair	741.0	893.2	970.3	947.2	1,253.5	840.9	623.0
Anqola	823.0	940.9	946.9	1,010.3	1,157.6	1,044.5	1,608.0
Ekvador	267.0	373.7	380.0	376.3	341.7	348.4	422.0
İran	2,396.3	2,684.1	2,394.5	2,377.2	2,466.8	2,438.1	1,109.0
İraq	388.6	1,450.0	1,472.2	1,467.8	1,643.0	1,855.2	2,516.0
Küveyt	1,242.9	1,414.9	1,650.8	1,723.4	1,612.9	1,738.5	1,995.0
Liviya	1,126.5	1,284.5	1,306.3	1,425.6	1,377.8	1,403.4	41.0
Nigeriya	2,163.5	2,356.0	2,326.0	2,248.4	2,144.1	2,098.1	2,120.0
Qətər	540.7	542.7	677.3	620.3	615.1	703.1	595.0
Səudiyyə Ərəbistanı	6,522.9	6,813.1	7,208.9	7,029.4	6,962.1	7,321.7	7,153.0
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	2,048.0	2,172.0	2,195.0	2,420.3	2,342.7	2,334.4	2,497.0
Venesuela	1,535.0	1,566.2	1,787.8	1,919.4	2,115.6	1,769.6	1,965.0
OPEC	20,228.4	22,903.9	23,690.3	23,866.8	24,352.2	24,189.9	22,644.0

Mənbə: OPEC Annual Statistical Bulletin 2015 (www.opec.org)

Beləliklə, OPEK 80-cı illərin ortalarında dünya bazarında tutduğu diktəedici mövqeyini itirdi. OPEK-in təşəbbüs göstərdiyi yeni beynəlxalq iqtisadi qaydalar həyata keçirilmədi, OPEK üzvlərinin əldə etdiyi müvəqqəti iqtisadi səmərə qərbin iqtisadi siyasəti ilə gündəlik olaraq sıxışdırılmağa başlandı.

Lakin müasir dövrdə dünya nefti istehsalının 40 %-nə nəzarət edən OPEK dünya neft bazarına təsir etməkdə əhəmiyyətli imkanlara malikdir. Bundan başqa Yaxın və Orta Şərq regionunda istehsal xərclərindəki üstünlük bu regionun hələ uzun müddət neftin qiymətlərinə təsirində öz nüfuzunu saxlayacağını göstərir.

OPEK-in bu təşkilatın üzvü olmayan iri neft ixracatçıları ilə əməkdaşlıq etməsi də onun neft bazarına təsir etmək maraqlarından çıxış edir. Mövcud

vəziyyətdə OPEK-in ən iri neft ixracatçıları olan Meksika və Rusiya ilə əməkdaşlığı bazara daha effektiv təsir imkanları yaradır.

Bununla belə OPEK daxilində 2 qrupun: «mülayim mövqelilər» və «barışmazlar» qrupunun meydana gəlməsi OPEK-in vahid siyasət yeritməsində çətinliklər yaradır. Bazarda böhran mövcud olduğu dövrlərdə «mülayim mövqelilər» Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt, BƏƏ öz qərb partnyorlarına güzəştə getməyə razılaşıqları, həm də neft istehsalçı və istehlakçıların maraqları balansına riayət olunmasının zəruriliyini təsdiq etdikləri halda, «barışmazlar» qrupu–İran, Əlcəzair, Liviya mövqelərində möhkəm dayanırlar. Bu da bazarda böhranın uzun müddət qalmasına səbəb olur. OPEK-in dünya neft bazarını tənzimlənmə mexanizmi sxematik olaraq sadədir. Bu mexanizm üzv ölkələrin neft hasilatına ümumi limitin qoyulmasından (məsələn: 1999-cu ildə 22,976 mln. b/g), dünya neft bazarında qiymətlərin vəziyyətini nəzərə alaraq bu limitin korrektə edilməsindən, ümumi limitin üzv ölkələr arasında bölüşdürülməsindən və qoyulmuş kvotalara riayət olunmasına nəzarət olunmasından ibarətdir.

Buna baxmayaraq neft hasilatının kvotalaşdırılması heç də həmişə neftin qiymətinin arzu olunan səviyyəsində saxlanılmasına imkan vermir.

Bunun səbəbi ya lazımi səviyyədə kvotanın müəyyən edilməməsi, ya da üzv ölkələrin əldə edilmiş razılığını tez – tez pozmasıdır.

Belə ki, ayrı – ayrı üzvlərin öz istehsalını artırmaqla OPEK-i aldatmaq meyli olur. Yüksələn qiymətlərin stimullaşdırıcı rolu ölkələri istehsal kvotalarını aşmağa təhrik edir.

Qatar, Venesuela, BƏƏ və Nigeriya öz kvotalarını daha tez – tez aşırırlar. OPEK-in neft istehsalında aparıcı yeri Səudiyyə Ərəbistanı tutur.

Son dövrlərdə dünyada neft qiymətinin qalxmasına İraq hadisələrinin (2003-cü ilin martında ABŞ-ın İrana müdaxiləsi) də təsiri oldu. Ümumiyyətlə OPEK-in 2003-cü il 11 mart konfransı dünyada artan geosiyasi gərginlik şəraitində keçirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq OPEK rəhbərləri bəyan etmişlər ki, dünya bazarında qeyri-stabillik neft ixracının çatışmazlığı ilə deyil, İraqa qarşı hazırlanan hərbi aksiyalarla əlaqədar siyasi hadisələrlə bağlıdır. 2003-cü ilin iyun ayının

birində OPEK-in 124-cü konfransının qərarı qüvvəyə mindi. Bu qərara görə neft hasilatı gündə 25,4 milyon barrelə qədər artdı.

OPEK-in kvotasına İraq daxil edilməmişdi. Neftin dəyərinin sürətli artımı OPEK rəhbərliyini 2004-cü ilin martında dünyada qiyməti stabiləşdirməkdən ötrü tədbirlər görməyə məcbur etdi. Bu məqsədlə OPEK müvəqqəti olaraq neftin hasilatı və ixracına qoyulan kvota məhdudiyyətlərini aradan qaldırdı. Bu tədbir bir o qədər də nəticə vermədi və neftin qiymətinin artım tempi demək olar ki dəyişmədi. 2005-ci ildən başlayaraq OPEK və Avropa İttifaqı neftin qiyməti ilə bağlı məsələləri müzakirə etmək üçün mütəmadi görüşlər keçirmək qərarına gəlmişlər.

Ümumilikdə isə bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, OPEK-in dünya neft qiymətlərinə təsiri danılmazdır. Dünya neft qiymətlərinə əsas təsir göstərən birlik məhz OPEK-dir. OPEK-in dünya neft qiymətlərinə təsiri bir sıra faktorlarla əlaqədardır. Birincisi, OPEK-ə üzv ölkələr dünya neft ehtiyatlarının təxminən 3/4-nə malikdirlər. İkincisi, OPEK son dövrlərdə günə təxminən 24 milyon barrel neft hasil edir ki, bu da dünya neft tələbinin 40%-i həcmindədir.

Üçüncüsü, neftin hasilatının maya dəyəri dünyanın digər ölkələri ilə müqayisədə OPEK-ə üzv ölkələrdə qat-qat aşağıdır. Belə ki, OPEK-ə üzv ölkələrin bəzilərində neftin hasilatının maya dəyəri bir barrele bir dollar təşkil edir ki, bu da ümumi hasilata təsir göstərən ən əsas amildir.

Son dövrlərdə OPEK-in fəaliyyəti ilə razı olmayan bəzi OPEK üzvləri olan ərəb ölkələri birləşərək yeni bir neft ixrac edən ərəb ölkələri birliyini yaratmaq və genişləndirmək fikri ilə çıxış etmişlər və bu fikri reallaşdırırlar. Bu ərəb ölkələri sırasına Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt və Liviya daxildir. Yeni yaradılan təşkilat isə OAPEK adlandırılır və bu təşkilata yaxında bir neçə ərəb ölkəsinin də qoşulacağı gözlənilir.

Lakin buna baxmayaraq mütəxəssislər OPEK-in gələcəkdə daha da möhkəmlənməsinin mümkün olduğunu söyləyirlər. Bunun üçün onlar OPEK-in nəzərə almalı olduğu iki ən əsas amili göstərirlər :

- Bütövlüyü və birliyi qoruyub saxlamaq
- Düzgün və ardıcıl həyata keçirilməli olan fəaliyyət və bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün düzgün hazırlanan proqram

Mütəxəssislər həmçinin qeyd edirlər ki, bu amillərdən birinin buraxılması OPEK-in dağılması və bu amilləri həyata keçirə biləcək yeni bir təşkilatın yaranması ilə nəticələnəcəkdir. Məhz buna görə OPEK bu amilləri nəzərə almalı və gələcək fəaliyyətini bu amillərə uyğun həyata keçirməlidir.

1.3. Transmilli korporasiyalar (TMK) dünya neft bazarının əsas iştirakçıları kimi

Ehtiyatların, istehsalın və istehlakın coğrafi cəhətdən qeyri-bərabər bölgüsü mineral xammal bazarlarına xas olan cəhətdir. İnkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin (qeyd edək ki, onların sayı az, təqribən 30-dur) müxtəlif xammal növlərinin əsas istehsalçısı və ixracatçısı, inkişaf etmiş ölkələr, habelə bazarları formalaşmaqda olan ölkələr qrupu xammalın əsas istehlakçısı və idxalçısıdır. Bu əyintilər bəzi hallarda idxalçılar arasında mal göndərişlərinə təminat verilməsi, ixracatçılar arasında isə ÜTT çərçivəsində global miqyasda həyata keçirilən liberallaşma siyasətinə baxmayaraq, bazarlara sərbəst daxilolma imkanları barəsində narahatçılıq yaradır. Xammal göndərişləri iqtisadi inkişaf üçün zəruridir: heç bir müasir iqtisadiyyat bu məhsullara adekvat, qiymətlərə görə məqbul və bazara təminat verilmiş çıxış olmadan fəaliyyət göstərə bilməz.

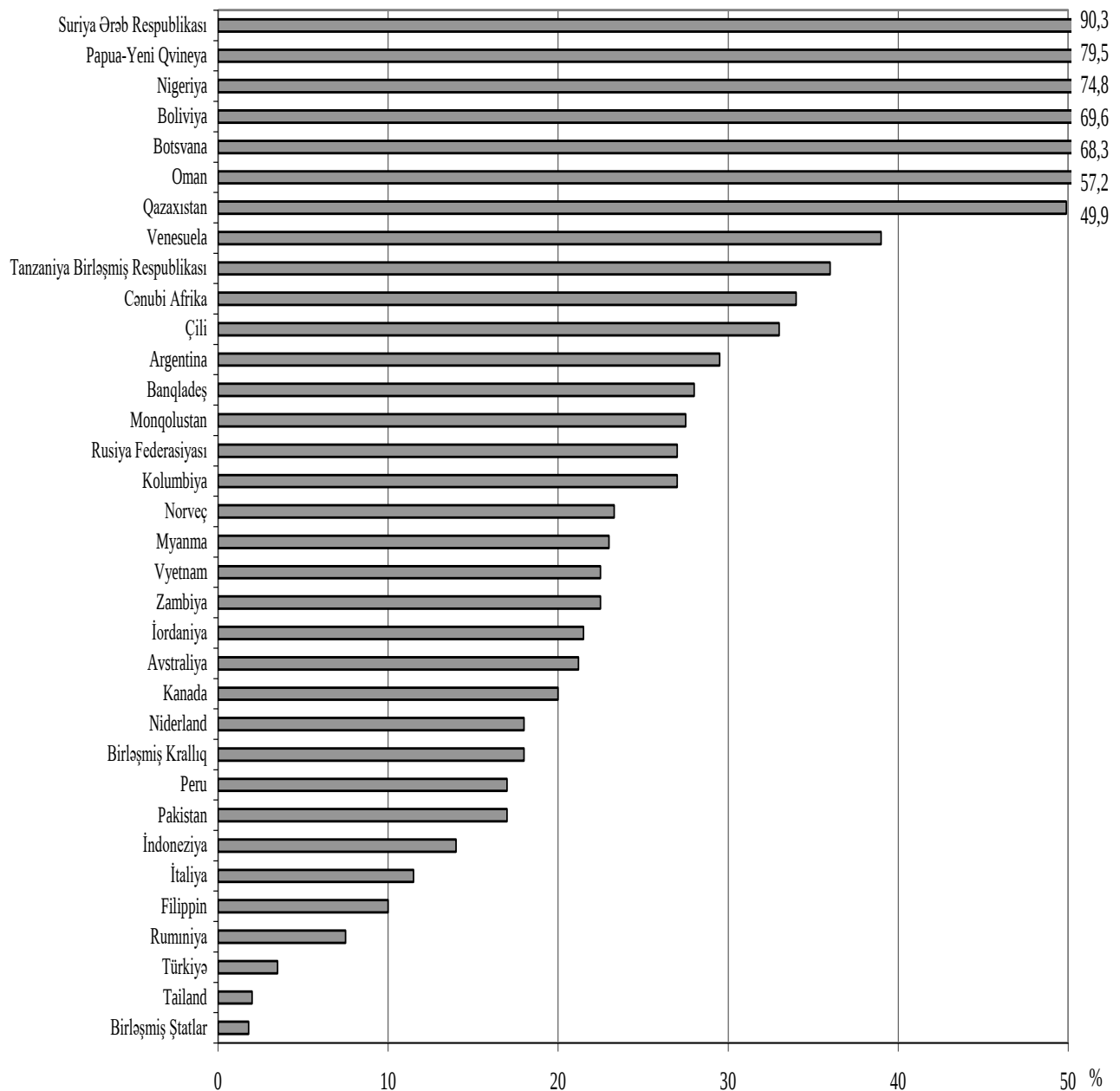
Bununla əlaqədar olaraq, TMK-lar həm qəbul edən, həm də yerləşdiyi ölkələr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. TMK-lar öz təbii resurslarını əmtəəlik məhsula çevirmək üçün kifayət qədər istehsal gücü olmayan ölkələrə lazımi qədər kapital, bilik verə və bazara çıxış imkanı yarada bilər; yerləşdikləri ölkələr üçün onlar xarici xammal mənbələrinə zəmanətli çıxışın təmin olunması aləti kimi xidmət edə bilər. Həqiqətən də, ən iri TMK-dan bəzisi hasilat sənayesində aktiv fəaliyyət göstərir və son onilliklər ərzində bu sektorda bir neçə yeni, o cümlədən inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdən iştirakçılar meydana çıxmışdır.

Cənub ölkələrindən olan TMK-nın xarici əməliyyatlarının genişlənməsi öz əksini XBİ barədə məlumatlarda tapır. 2000-2008-ci illər ərzində hasilat sənayesinə XBİ-də inkişaf etmiş ölkələrin payı 2000-ci ildəki 99%-dən 2008-ci ildə 93%-ə düşmüşdür; onlar üçün bu göstərici 2010-cu ilin əvvəlində iqtisadiyyatın böhrandan sonrakı dirçəliş dövrü üçün səciyyəvi idi.

Mineral xammal bazarlarının konyunkturunun qeyri-sabitliyi həm dövlət siyasətinə, həm də TMK-nın investisiya qərarlarına təsir göstərir. 2003-2007-ci illərdəki yüksək qiymətlər faydalı qazıntıların kəşfiyyatı və hasilatı sektorunda investisiya “bum”u yaratmışdı. Misal üçün, əlvan metal yataqlarının kəşfiyyatına özəl investisiya qoyuluşunun həcmi 2002-ci ildəki 2 milyard dollardan 2006-cı ildəki 7 milyard dollaradək artmış, həmin dövrdə neft və qaz quyuları qazılmasının həcmi 2 dəfə çoxalmış, bunun nəticəsində isə qazma qurğularından istifadə olunma əmsalı 92%-ə yüksəlmişdir. Göstərilən artım meyli 2008-ci ilin ortalarında zəifləsə də, 2009-cu ildə yüksəlməyə başlamış, lakin 2010-cu ilin sonunda belə, 2007-ci il səviyyəsinə çatmamışdır.

Emal sənayesində XBİ-nin əsas hissəsi, əvvəlki kimi, inkişaf etmiş ölkələrdə yerləşdirilir və bu, müəyyən dərəcədə transsərhəd QƏ miqyasının əhəmiyyətli həcmdə olması ilə izah edilir. Amma onların bu sahədə yerləşdirilən XBİ-nin dünya üzrə idxalı həcmindəki xüsusi çəkisi 1990-cı ildəki 90%-dən 2007-ci ildəki 70%-ə düşmüşdür. Son onilliklərdə TMK-nın hasilat sənayesinə investisiya qoyuluşları obyekt qismində inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin payı xeyli çoxalmışdır. Qiymətləndirmələrə əsasən, 1990-2000-ci illərdə bu sahəyə yatırılan XBİ-nin həcmi 2 dəfədən çox, 2000-2007-ci illərdə isə daha yarım dəfə artmışdır. Faydalı qazıntıların yeni yataqları kəşf olunduqdan sonra XBİ alan daha bir neçə ölkə, o cümlədən Mali, Çad və Ekvatorial Qvineya meydana çıxmışdır. Göstərilən dövrdə Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan və Azərbaycan da hasilat sənayesinə XBİ yatırılmasının mühüm obyektinə çevrilmişdir.

Ölkəyə daxil olan XBI-də hasilat sənayesinə yatırımların xüsusi çəkisi yerləşdirilmə ölkələrinə görə də fərqlənir. Ölkələrin əsas qrupları arasında daxil olan XBI-nin ümumi həcmnin əhəmiyyətli hissəsi bir sıra dövlətlərin hasilat sənayesinin payına düşür: bunlara misal kimi, inkişaf etmiş ölkələrdən Avstraliya, Kanada və Norveç; Afrikada Botsvana, Nigeriya və CAR-1; Latin Amerikası və Karib dənizi hövzəsi ölkələri regionunda Boliviya, Venesuela, Çili və Ekvadoru; Cənub-Şərqi Avropa və MDB məkanında Qazaxıstanı göstərmək olar.

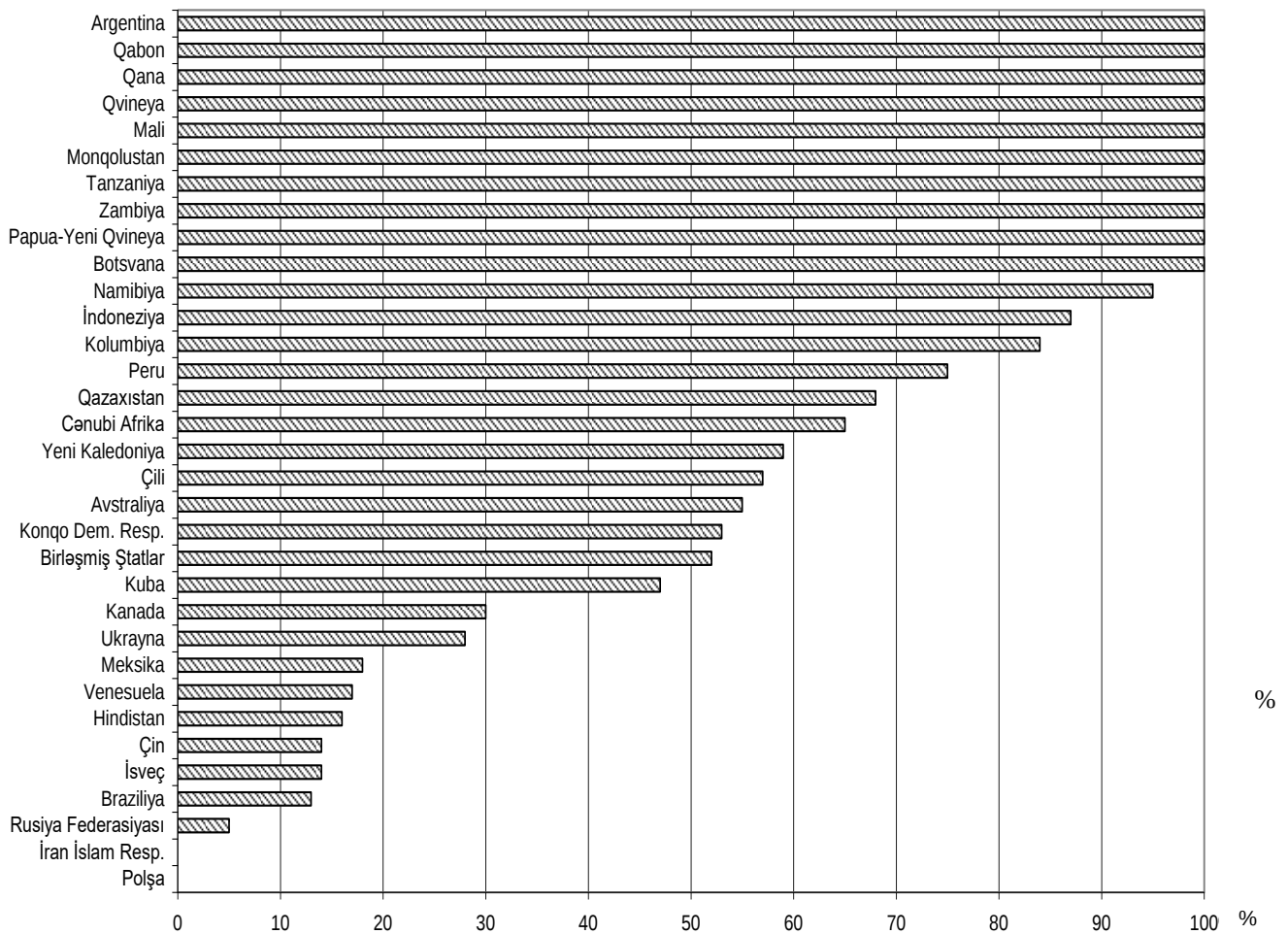

Şəkil 1.2. Bəzi ölkələrə daxil olan XBI-nin ümumi həcmində hasilat sənayesinin payı

Mənbə: UNCTAD. World Investment Report, 2010.

1.2-ci şəkildə inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələr qrupundan representativ ölkələr təsvir olunmuşdur. Onların göstəriciləri hasilat sənayesinə gətirilmiş XBI-nin “mühümlük dərəcəsinə”, həmin ölkələrdə XBI-nin ümumi axınları həcmində dəyər ifadəsini əks edir. Belə ki, bu rol dənizə çıxışı olmayan inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə son dərəcə yüksək, inkişaf etmiş ölkələr qrupunda isə aşağıdır.

Dağ-mədən və neft-qaz sahələrində fəaliyyət göstərən TMK-nın xüsusi çəkisi mühüm dərəcədə fərqlənir. 2009-cu ildə dünya üzrə hasilatın dəyər ifadəsi əsasında aparıcılar sırasına daxil edilmiş 25 şirkətdən 14-ü inkişaf etmiş ölkədən idi. Qalan 9 ölkə inkişaf etməkdə olan ölkələrin, 2-si isə Rusiya Federasiyasının korporasiyaları idi. İlk 3 yeri “BHP Billiton” (Avstraliya), “Rio Tinto” (Böyük Britaniya) və KVRD (Braziliya) tutmuşdur. Siyahıya 3 dövlət şirkəti: “Codelco” (Çili), “Алроса” (Rusiya Federasiyası) və “KGHM Polska Miedz ” (Polşa) daxil edilmişdir. Ehtimal edilir ki, “Inco”-nu (Kanada) əldə etdikdən sonra KVRD metal xammalın dünyada ən böyük istehsalçısına çevrilmişdir və 2006-cı ildən Latın Amerikasından olan bu şirkət, ilk dəfədir ki, həmin mövqelərə çıxmışdır. Göstərilən şirkətlərin əməliyyatlarının beynəlmilləşmə səviyyəsi xeyli fərqlidir. 2005-2010-cu illərdə dağ-mədən hasilatını həyata keçirən 10 şirkət arasında qəbul edən ölkələrin sayına görə “Rio Tinto” liderlik edir, ondan sonra isə “Anglo-American”, “AngloGold Ashanti” və “Glencore International” gəlirdi. Bunlardan fərqli olaraq, “Codelco”, KVRD və “Debswana” (Botsvana) xaricdə hasilat güclərinə malik deyil (bax: şəkil 1.3). Qeyd edilməlidir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin çoxunda və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə neft-qaz və dağ-mədən sənayelərində ən iri şirkətlər bütövlüklə yaxud qismən dövlət mülkiyyətindədir. Bu, onların konstitusiyalarında “yerin təkinin, bütün faydalı qazıntıların xalqa məxsus” olmasını bəyan edən müddəaya uyğundur. Buna görə də renta bütövlüklə yaxud məbləğinin əksər hissəsi dövlət büdcəsinə köçürülür, TMK isə yalnız yataqların işləndiyi yerlərin dövlət və yerli bürokratiyası ilə “bölüşərək”, onun böyük hissəsini mənimsəyir.

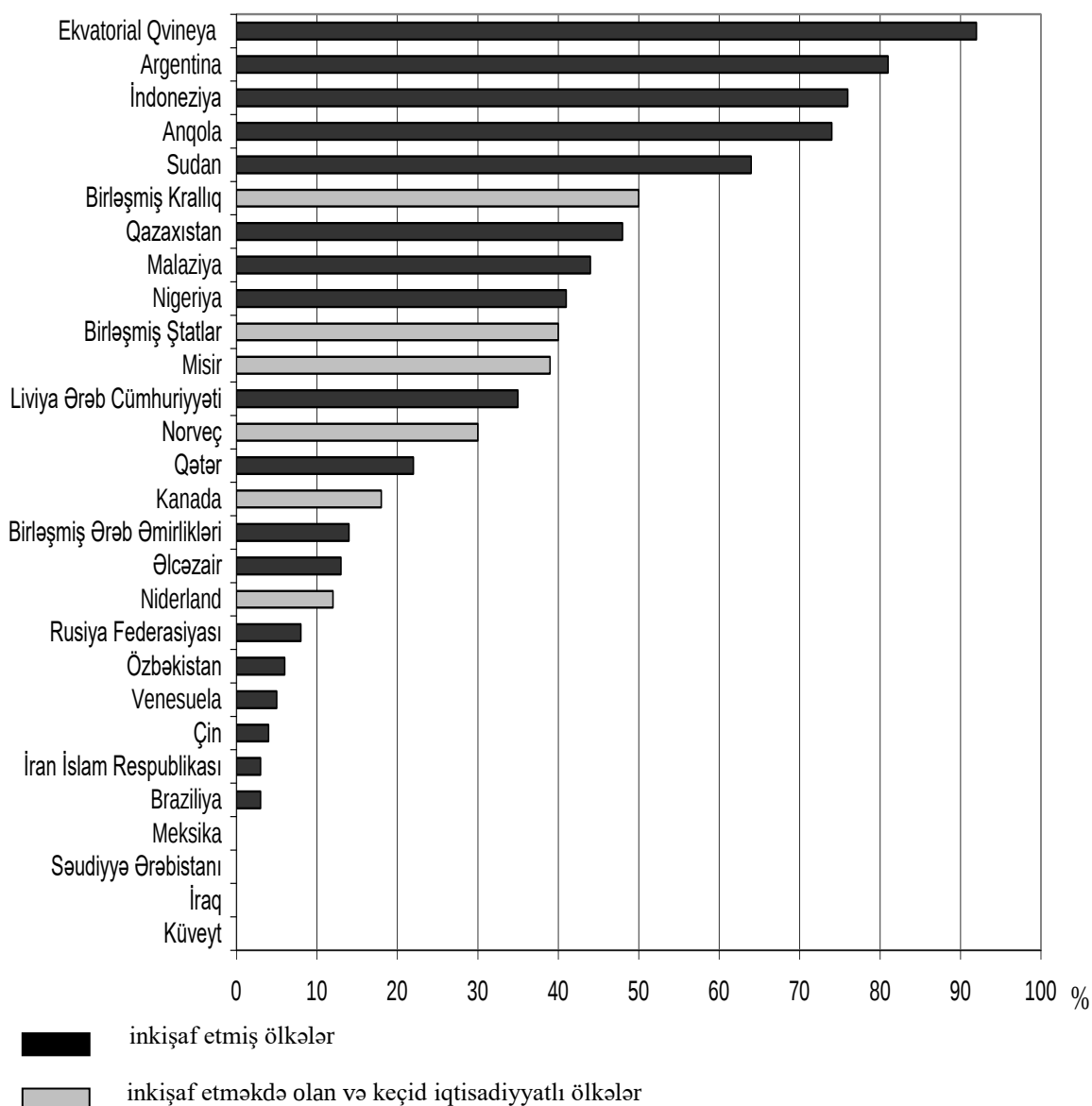
Şəkil 1.3. Qəbul edən ölkələrin metal filizi hasilatı sahəsində xarici filialların payı, 2006-2008-ci illər

Mənbə : UNCTAD. World Investment Report, 2010.

Neft-qaz sektorunda xarici aktivlərin həcminə görə ən iriləri özəl şirkətlərdir. Məsələn, bunlardan 10-u UNCTAD-ın 2009-cu ildə tərtib etdiyi dünyanın xarici aktivlərinin həcminə görə 100 ən iri şirkətinin siyahısına daxil edilmişdir. Amma hasilat həcminə görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin TMK-sı dünyanın ən iri şirkətləri sırasında təmsil olunmur. 2005-2009-cu illərdə dünyada 3 ən iri neft və qaz istehsalçısı inkişaf etməkdə olan yaxud keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə yerləşən dövlət müəssisəsi “Saudi Aramco”, “Газпром” (Rusiya Federasiyası) və “İran Milli Neft Şirkəti” (“İMNŞ”) olmuşdur. 2005-2009-cu illərdə “Saudi Aramco”-nın illik hasilatı neft və qazın ən iri hasilatçısı olan özəl “Exxon Mobil” (ABŞ) şirkətinin müvafiq göstəricisini təqribən 2 dəfə üstələmişdir. Dünyanın ən iri 50 hasilatçısının yarısının kapitalında səhmlərin nəzarət zərfi dövlətə məxsusdur,

onlardan 23 şirkətin mənzil-qərargahı inkişaf etmiş ölkələrdə, 12 şirkətin isə Cənub-Şərqi Avropada, qalan 15 şirkətin isə inkişaf etmiş ölkələrdə yerləşirdi.

Böyük faydalı qazıntı yataqlarına malik inkişaf etməkdə olan ölkələrin bəzində daxil olan XBI-nin əsas hissəsi hasilat sənayesinin payına düşür; onların əksəriyyətində bazarın məhdudluğu, istehsal güclərinin zəifliyi səbəbindən böyük həcmdə XBI cəlb etməyə qadir olan başqa sahələr azdır.

Şəkil 1.4. Ayrı-ayrı ölkələrin neft və qaz hasilatı sahəsində xarici şirkətlərin payı, 2005-2009-cu illər

Mənbə : UNCTAD. World Investment Report, 2010.

Metal filizlərinin (həmələ almazların) hasilatında xarici şirkətlərin xüsusi

çəkisi ölkələr üzrə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Qvineya, Zambiya, Mali və Tanzaniya kimi zəif inkişaf etmiş ölkələrdə, habelə Argentina, Botsvana, Qabon, Qana, Monqolustan, Namibiya və Papua-Yeni Qvineyada qeyri-kustar hasilat, demək olar ki bütövlüklə xarici filialların payına düşür. Bu ölkələrdə TMK-lar, bir qayda kimi, yataqların mənimsənilməsi üçün verilən lisenziya formasında, *konsessiya* əsasında fəaliyyət göstərir. Metal xammalının iri istehsalçısı olan qalan 10 ölkədə xarici filialların payı qiymətləndirmələrə görə, 50-86% təşkil edir. Bunun əksinə olaraq, İran İslam Respublikası, Polşa və Rusiya Federasiyasında onların payı cüzdür.

Neft və qaz sektorunda xarici filialların payı, dağ-mədən sənayesi ilə müqayisədə, aşağıdır. Beynəlxalq tədqiqatların nəticələrinə əsasən, 2007-2010-cu illərdə dünyada hasil edilən neftin və qazın 22%-i onların payına düşürdü, özü də, orta hesabla götürüldükdə, bu göstərici inkişaf etməkdə olan ölkələr (19%) və keçid iqtisadiyyatlı ölkələr (11%) ilə müqayisədə, inkişaf etmiş ölkələrdə daha yüksək idi (36%). Bununla belə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin göstəricilərində böyük səpələnmə müşahidə olunur. Qərbi Afrikada hasilatın cəmi 3%-i xarici filialların payına düşdüyü halda, Böyük Səhranın cənubunda yerləşən Afrika ölkələrində bu göstərici orta hesabla 57% təşkil edirdi. Anqola, Argentina, İndoneziya, Böyük Britaniya, Sudan və Ekvatorial Qvineyada hasilatın yarısından çoxunu xarici şirkətlər verir. Digər tərəfdən, Küveyt, Meksika və Səudiyyə Ərəbistanında xarici filiallar hasilat fəaliyyətində, ümumiyyətlə, iştirak etmir (şəkil 1.4.).

Xarici şirkətlərin neft və qaz hasilatının həcminə səhmlərinin nəzarət zərf əcnəbilərə məxsus olan, habelə hasilatın pay bölgüsü haqqında sazişlər, konsessiya, müştərək müəssisələrin təsis olunması yaxud başqa müqavilələrə əsasən yaradılan şirkətlərin hasilatı da daxildir. Xarici şirkətlərin yalnız xidmətlərin göstərilməsi üzrə bağlanmış kontraktlar əsasında iştirakı nəzərə alınmır. Dünyada hasilatın hər bir blokunda yaxud bölgəsində illik hasilatın ümumi həcmi iştirak edən şirkətlər arasında onların xalis məhsul buraxılışının həcmindəki payı əsasında, faiz ifadəsində bölüşdürülür.

İnkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə yerləşən dövlət şirkətləri dünyada neft və qaz hasilatının böyük hissəsinə nəzarət etsə də, onların fəaliyyətinin beynəlmilləşmə səviyyəsi ən iri özəl TMK-lar ilə müqayisədə o qədər də yüksək deyil. Həqiqətən də, 2005-ci ildə 3 ən iri dövlət şirkətindən heç biri xaricdə böyük miqyasda hasilat həyata keçirmədiyi halda, 3 ən iri özəl neft şirkətinin hasilatının 70%-dən çoxu xarici yataqların payına düşürdü. Ancaq inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin bəzi şirkətləri xaricdəki aktivlərini sürətlə artırır və tezliklə global oyunçulara çevrilir. “NIOC” (İran), “CNPC” (Çin) “Sinopec” (Çin), “ЛУКОЙЛ” (Rusiya Federasiyası), “OHGC” (Hindistan), “Petrobras” (Braziliya), “Petronas” (Malayziya) şirkətlərinin xaricdə ümumi hasilatının həcmi 10 il öncə cəmi 22 milyon barrel olsa da, 2008-ci ildə 630 milyon barrel neft ekvivalentini ötüb keçmişdir. 2005-2008-ci illərdə Çinin “NINC”, “CNPC” və “Sinopec”, Hindistanın “OHGC Videsh” neft korporasiyası bütün dünyada neft və qaz hasilatına külli məbləğdə investisiya qoymuşdur. Həm “CNPC”, həm də “Petronas” 10-dan artıq ölkədə neft və qaz hasilatında iştirak edir. Bazarları formalaşmaqda olan ölkələrin bir neçə neft TNK-sı, müxtəlif səbəblərdən, o cümlədən sanksiyalar üzündən inkişaf etmiş ölkələrin TNK-nın işləyə bilməyəcəyi dövlətlərə investisiya qoyur (cədvəl 1.4.).

Dağ-mədən sənayesində 10 ən iri şirkətin dünya üzrə hasilatın həcmindəki payı durmadan artır. UNCTAD-ın qiymətləndirməsinə əsasən, transsərhəd QƏ seriyası başa çatdıqdan sonra 10 ən iri dağ-mədən şirkətinin dünya üzrə enerji daşıyıcısı olmayan faydalı qazıntıların hasilatının dəyər ifadəsində həcmindəki payı 1995-ci ildəki 26%-dən 2008-ci ildə 34%-dək çoxalmışdır. Statistika görə, bu pay 2009-2010-cu illərdə də saxlanmışdır. Metalların ayrı-ayrı qrupları üzrə cəmləşmə səviyyəsi daha yüksəkdir; belə ki, 2008-ci ildə dünyada mis hasilatının 58%-i 10 ən iri şirkətin payına düşürdü. Bunun əksinə olaraq, ötən onillikdə neft-qaz sənayesində cəmləşmə səviyyəsi kifayət qədər sabit qalmış, dünya üzrə hasilatın ümumi həcmində 10 ən iri istehsalçının payı təqribən 41% olmuşdur.

Cədvəl 1.4.Dünyanın ən iri 10 dağ-mədən və neft şirkəti,

Yer	Şirkətin adı	Yerləşdiyi ölkə	Dövlət mülkiyyəti, %	Dünya üzrə hasilatda payı, %	Hasilat aparılan ölkələrin sayı
<i>Dağ-mədən sənayesi</i>					
1	BHP Billiton	Avstraliya	-	4,8	7
2	Rio Tinto	Böyük Britaniya	-	4,6	10
3	KVRD	Braziliya	12	4,4	-
4	Anglo/American	Böyük Britaniya	-	4,3	9
5	Codelco	Çili	100	3,2	-
6	Норникель	Rusiya Federasiyası	-	2,2	1
7	Phelps Dodge	ABŞ	-	2,0	2
8	Grupo Mexico	Meksika	-	1,6	2
9	Newmont Mining	ABŞ	-	1,3	7
10	Freeport McMo Ran	ABŞ	-	1,3	1
	Ən iri 10 şirkət birlikdə			29,7	
<i>Neft-qaz sənayesi</i>					
1	Saudi Aramco	Səudiyyə Ərəbistanı	100	8,8	-
2	Газпром	Rusiya Federasiyası	51	7,7	2
3	İMNŞ	İran İslam Respublikası	100	3,9	-
4	Exxon Mobil	ABŞ	-	3,7	23
5	Pemex	Meksika	100	3,5	-
6	British Petroleum	Böyük Britaniya	-	3,3	19
7	Royal Dutch Shell	Böyük Britaniya / Niderland	-	3,2	25
8	CNPC	Çin	100	2,4	14
9	Total	Fransa	-	2,1	27
10	Sonatrach	Əlcəzair	100	1,9	1
	Ən iri 10 şirkət birlikdə		40,5		

Mənbə: UNCTAD 2009 (Xammal materialları qrupunun və IHS, 2009-cu il məlumatlarının əsasında).

Hasilat sənayesində işləyən transmilli korporasiyalar tərəfindən yerləşdirilən investisiyaların hərəkətverici qüvvələri və həlledici amilləri fəaliyyət növləri, sahələr və şirkətlər üzrə fərqlənir. İstehsal zəncirinin başlanğıcında (kəşfiyyat və

hasilat) XBI-nin yerləşdirilməsi zaman TMK-nın təbii resursları əldə etmək imkanı və digər layihələrdə iştirak etməsi mülahizələri üstündür. TMK-ya özünün neft emalı zavodlarının yaxud emal sənayesi müəssisələrinin tələbatının ödənilməsi, mineral məhsulların bilavasitə qəbul edən ölkənin, yerləşdiyi ölkənin bazarlarında yaxud beynəlxalq bazarlarda satışı yaxud öz ölkəsinin enerji daşıyıcılarına və başqa mineral məhsullara strateji ehtiyaclarının (həmin ölkənin hökuməti tərəfindən müəyyənləşdirilmiş) ödənilməsi üçün resurslar tələb oluna bilər. Bu mülahizələr son dövrlərdə Asiyanın dövlət TMK-nın xarici əməliyyatlarının genişlənməsinin başlıca amillərindən biri olmuşdur.

Bazarın mənimsənilməsi mülahizələri xaricdə emal üzrə fəaliyyətin həyata keçirilməsini müəyyən edən əsas amillər sırasına daxildir. Məsələn, Rusiyanın dağ-mədən sənayesinin TMK-sı xaricə investisiya qoyuluşlarını bu fəaliyyətlə bağlı olan bölgü kanalları üzərində nəzarətin genişləndirilməsi məqsədilə həyata keçirir. Səudiyyə Ərəbistanı və Küveytin dövlət neft şirkətləri Çində yerləşən 2 ayrıca neft emalı və neft-kimya müəssisələri çərçivəsində həmin ölkənin “Sinopec” firması ilə bir sıra tərəfdaşlıq müqavilələri bağlamışdır.

Səmərəliliyin yüksəldilməsi mülahizələri əsasən TMK-nın istehsal xərclərində ölkələrin fərqdən bəhrələnməyə çalışdığı emal və metal məmulatlarının hazırlanmasının ilkin mərhələsində investisiyalara aiddir.

Strateji aktivlərin əldə olunması mülahizələrini müxtəlif hasilat sahələrində və fəaliyyət növlərində transsərhəd QƏ-nin həcmnin xüsusilə genişlənməsi ilə əlaqələndirmək olar: şirkətlər strateji aktivlərin nou-hau formasında satın alınması, texnologiyaların başqa şirkətlərdən yaxud texnologiyalarla təchizat üzrə ixtisaslaşmış müəssisələrdən əldə olunması, qlobal status əldə edilməsi prosesini sürətləndirmək məqsədilə satın alınan firmaların resurslarına, imkanlarına və bazarlarına malik olmaq üçün investisiya qoyuluşlarını həyata keçirə bilər.

Öz ölkəsində qəbul edən başqa ölkələrdə yerləşən müəssisələri ilə müqayisə olunduqda, TMK-nın maliyyə resurslarına çıxışın əldə olunması, həm ənənəvi, həm də yeni TMK-nın malik olduğu üstünlüklərə yiyələnməni təmin edir. Hasilat sənayesində beynəlxalq layihələrin həyata keçirilməsi sahəsində təcrübəsi

olduğuna görə, TMK-nın fond bazarlarından istifadə etməklə vəsaitləri borc almaq yaxud səfərbər etmək imkanları daha genişdir. Maliyyə vəziyyətinin dayanıqlığı yerləşdiyi ölkənin institusional mexanizmləri ilə də bağlı ola bilər. Bazarları formalaşmaqda olan bəzi ölkələrin dövlət TMK-sı öz hökumətlərinin maliyyə dəstəyindən istifadə sayəsində, xaricdə investisiya qoyuluşlarını həyata keçirərkən daha böyük riskə gedə və mineral xammal resurslarını əldə etmək üçün daha çox pul ödəyə bilər. Bu, Çinin TMK-sı üçün adi haldır; amma xarici TMK-dan narazı qalan ölkələr də bu üsulu seçir.

Bir sıra hallar istisna edilməklə, hüquq sahibinin səciyyəvi üstünlüyü olan firma texnologiyası hasilat sənayesi şirkətlərinin beynəlmilləşməsi üçün o qədər də vacib deyil. Dağ-mədən əməliyyatlarında və neft-qaz hasilatında istifadə olunan texnologiyalar çox yaxşı məlumdur və açıq bazarda əldə oluna bilər. Mühüm istisnalar sırasına texnoloji mürəkkəb layihələr, məsələn, dənizdə dərin quyuların qazılması, mayeləşdirilmiş qaz istehsalı, ənənəvi olmayan enerji mənbələrinin mənimsənilməsi aid edilə bilər. Ancaq xaricdə aparılan əməliyyatların genişləndirilməsində müvəffəqiyyət əldə olunmasının həlledici amili uzunmüddətli layihələrin və onlarla bağlı olan risklərin idarə edilməsi sahəsində təcrübədir. Bundan başqa, neft və qaz sahəsində nəqləmə və bölgü kanallarına çıxışın olması konkret firmaların mühüm potensial üstünlüyüdür.

Zəngin təbii sərvətlər faydalı qazıntıları olan ölkələrin iqtisadi inkişafı və yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması üçün geniş imkanlar açır. Bu gün inkişaf etmiş dövlətlərə aid edilən bəzi ölkələr, habelə bir çox inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələr inkişaf prosesinin sürətləndirilməsi üçün malik olduqları faydalı qazıntılardan uğurla istifadə edə bilmişdir (ərəb ölkələri qrupu). Amma başqa hallarda hasilat sənayesində həyata keçirilən fəaliyyətin nəticələri məyusedici olmuş və qalmaqdadır (MDB-nin, Afrikanın bəzi ölkələri).

Mineral xammal ixrac edən ölkələrin çoxu üçün xammalın qiymətlərinin sürətlə bahalaşması ticarət şəraitini yaxşılaşdırmışdır. Bu, ilk növbədə, gəlirləri aşağı olan, milli gəlirinin böyük hissəsi faydalı qazıntı yataqlarının istismarı və onların ixracı hesabına formalaşan ölkələrə aiddir. Lakin təbii resurslar bazasının

mövcudluğu hasilat sənayesində TMK-nın iştirakından asılı olmayaraq, inkişaf nöqteyi-nəzərindən müəyyən ölkə üçün avtomatik surətdə faydaya çevrilmir. Təbii resurslarla təmin olunmuş ölkələrin fəaliyyətinin nəticələrini müəyyənləşdirən və TMK-nın iştirakı ilə deyil, tələb ilə təklif, siyasətdə yol verilən səhvlərlə bağlı olan çoxsaylı fundamental amillər mövcuddur. Bununla belə, TMK-lar son nəticəyə təsir göstərməyə qadirdir. Onlar daxili investisiyaları tamamlaya, istehsalı kapital, texnologiyalar və ixtisaslı idarəçilik kadrları ilə təmin etməklə stimullaşdırırlar. Adətən, aktivlərin bu cür toplusu gəlirləri aşağı olan, daxili imkanları çatışmayan ölkələrin çoxu üçün zəruridir. Digər tərəfdən, TMK-ya arxalanmaq, danışıq apararaq qüvvələrin qeyri-bərabərliyi, bərpa olunmayan resurslar üzərində mülkiyyət hüququ və onlara nəzarət, rentanın bölgüsü, transfer qiymətlərinin əmələ gəlməsi, müxtəlif ekoloji və sosial xərclər ilə əlaqədar olan təhlükələr meydana çıxara bilər.

Beləliklə, hasilat sənayesində TMK-nın fəaliyyəti onu qəbul edən ölkə üçün həm pozitiv, həm də neqativ iqtisadi, ekoloji, sosial və siyasi nəticələr verə bilər. Hasilat sənayesindən əldə olunan gəlirləri inkişafın stimullaşdırılması məqsədlərinə yönəltmək üçün həmin problemlərin həllinə böyük qüvvə sərf etmək lazımdır.

TMK-nı qəbul edən ölkə qarşısında vəhdət təşkil edən 3 iqtisadi vəzifə durur:

- 1) hasilat sənayesi sayəsində əlavə dəyər yaratmaq;
- 2) onu yerli səviyyədə "tutub əldə saxlamaq";
- 3) əldə olunan gəlirlərdən mümkün qədər səmərəli istifadə etmək.

Neft və qazdan böyük gəlirlər əldə edib, müxtəlif səbəblər: onlara sərəncam vermək bacarıqsızlığı, son dərəcə yüksək korrupsiya amili, qeyri-ardıcıl siyasət yeridilməsi, idarəetmə sistemlərinə kədr seçimində səhvlər və s. ucbatından bundan inkişaf məqsədləri üçün pis istifadə olunması mümkündür.

Əlavə dəyər yaradılması baxımından da TMK-nın iştirakı müxtəlif ölkələr üçün fərqlidir. Kifayət qədər maliyyə resurslarına, mühəndis təcrübəsinə, texniki silahlanmış dövlət neft şirkətlərinə malik inkişaf etməkdə olan ölkələr təbii resurslarının mənimsənilməsi üçün özlərinin potensialını müvəffəqiyyətlə qurur. Buna tipik nümunə, neft və qazın böyük hissəsini mövcud texnologiyalardan istifadə

əsasında, əslində xarici şirkətlərin iştirakı olmadan hasil edən Qərbi Asiya ölkələridir. Maliyyə resursları və kapital tutumlu, yüksək riskli və bəzi hallarda texnoloji baxımdan mürəkkəb layihələri reallaşdırmaq bacarığı olmayan ölkələrdə isə TMK-nın iştirakı faydalı qazıntıların hasilat və ixrac həcmi genişləndirməyə imkan yaradır.

Maliyyələşmənin TMK-dan savayı digər mənbələri mövcud olsa da, ölkələrin bir çoxu onlardan istifadə etmək imkanlarından məhrumdur. Dağ-mədən layihələrinə TMK-nın cəlb edilməsinin üstünlüklərindən biri, qəbul edən ölkənin hökumətinin xarici borcunun yaranmaması və bu cür maliyyələşmənin başqa aktivlərlə, məsələn, texnologiyalar və idarəçilik təcrübəsi ilə müşayiət olunmasıdır. Hasilat sənayesində həyata keçirilən bəzi layihələrdə texnologiyaları və idarəçilik “nou-hau”-sunu əldə etmək imkanı, həqiqətən də, ölkələri TMK-nın cəlbinə sövq edən əsas səbəb ola bilər. Ancaq TMK-lar altruist deyil və qazanc əldə etməkdə maraqları var. Onlar, bir qayda kimi, çəkdiqləri xərclərinin və əldə olunan mənfəətin böyük hissəsini tələb edir və bununla da, yaradılan əlavə dəyərin (rentanın) bölgüsünün xarakterinə güclü təsir göstərirlər.

TMK-nın gəlişi, həmçinin yerli məsələlərin həlli ilə əlaqələndirilir: ölkələr onları dəvət etməklə, iş yerlərinin sayını, əmək haqlarını, yerli satınalmaları artırmaq, vergilər, royalti və dividendlər hesabına dövlət gəlirlərini çoxaltmaq istəyir. Hasilat sənayesində irimiqyaslı layihələr həyata keçirilərkən iş yerlərinin sayının artırılması imkanları, adətən məhduddur və buna görə də onlar makroiqtisadi səviyyədə məşğulluğun səviyyəsinə, demək olar ki, təsir göstərmir. Yerli müəssisələrlə müqayisədə, daha böyük kapital tutumlu texnologiyalardan və proseslərdən istifadə etdiklərinə görə bu cəhət TMK-nın iştirakı ilə həyata keçirilən layihələr üçün xüsusilə səciyyəvidir. Bütövlükdə götürüldükdə, hasilat sənayesində əks-əlaqələrin yaradılması imkanları o qədər də geniş deyil. Bundan başqa, xarici filialların başqa ölkələrin müəssisələri sırasından müxtəlif resurslarla təchiz edənləri seçməsi ehtimalı böyükdür. Gəlirləri aşağı olan ölkələrdə təcrübəli təchizatçıların və ixtisaslı kadrların çatışmazlığı üzündən yerli podratın və növbəti emal prosesinin təşkili imkanları da məhdud ola bilər. Beləliklə, faydalı

qazıntıların hasilatı TMK-nı qəbul edən ölkəyə gəlirlərin, özü də büdcəyə daxilolmaların çoxalması formasında çox ciddi birbaşa fayda verir.

Qəbul edən ölkənin xalis gəlirlərinin və TMK-nın hasilat sənayesində apardığı əməliyyatlardan ona düşən gəlirin məbləği, bir tərəfdən, TMK-nın cəlbi nəticəsində yaradılan əlavə dəyərin həcmindən və gəlirin bölgüsü mexanizmindən, digər tərəfdən isə, həmin ölkənin istehsal amillərindən və hökumətindən asılıdır. Ümumilikdə, konkret ölkənin öz müəssisələrinin potensialı və rəqabət qabiliyyəti yüksəldikcə, onun maliyyələşdirmə üsulunu seçmək və layihəni həyata keçirmək imkanları da artır. Daxili imkanları məhdud olan ölkələrdə potensial resursları mallar və xidmətlərə transformasiya etmək üçün yeganə variant çox zaman TMK-ya istinaddır.

Müəyyən layihədən əldə olunan gəlirlərin bölgüsünün xarakteri TMK menecerləri ilə aparılan danışıqlarda onu qəbul edən ölkə hökumətinin tutduğu mövqedə müəyyən dərəcədə əks olunur. Gəlirlərin bölgüsü mexanizminə, həmçinin TMK-nın təcrübəsi, o cümlədən onların uçot metodları, maliyyə texnologiyaları, transfer qiymətlərindən istifadə olunması və mənfəətin ölkədən çıxarılması ehtimalı, qəbul edən ölkədəki işgüzar mühit və s. təsir göstərir. Vergi rejimləri məsələləri üzrə aparılan tədqiqatlar layihələrin həyata keçirildiyi vaxt ərzində əldə olunan gəlirlərdə hökumətin payının neft-qaz sektorunda 25-90%, dağ-mədən sənayesində isə 25-60% arasında olduğu barədə fikir söyləməyə əsas verir.

TMK-nın fəaliyyəti iqtisadiyyat üçün, prinsipcə, həm birbaşa, həm də dolayı nəticələr verir. Potensial dolayı iqtisadi nəticə infrastruktura yatırılan sərmayələrlə bağlıdır. TMK-nın hasilat sənayesində fəaliyyəti çox vaxt mineral məhsulların hasilatı, nəqli və ixracı üçün zəruri olan kommunal təsərrüfatın (məsələn, enerji və su təchizatı) inkişafı və nəqliyyat infrastrukturunun (avtomobil və dəmir yolları, limanlar) yaradılması ilə əlaqəlidir. Ehtimal ki, yaşayış məntəqələrində yeni infrastrukturun inkişafı etdirilməsi, onun ucqar rayonlarda yaradılması ilə müqayisədə daha səmərəli olacaq. Lakin problem çox vaxt həm milli, həm də beynəlxalq TMK-nın fəaliyyətində infrastruktur tərkib hissəsinin mövcud

olmamasındadır.

Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, yaradılmış gəlirdən ümumi səmərə son nəticədə qəbul edən ölkənin hökumətinin gəlirləri hansı tərzdə bölüşdürməsi, idarə və istifadə etməsi, bundan inkişaf və insanların ehtiyaclarının ödənilməsi üçün necə istifadə olunması ilə müəyyən olunur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsi, ciddi parlament və ictimai nəzarət olmadıqda, TMK-nın pozitiv effekt verə bilmədiyini göstərir.

İstehsal üçün əlverişli şərait yaratmaqla yaxud onu stimullaşdırmaqla, TMK, onu qəbul edən ölkədə iqtisadi fəaliyyətin ümumi nəticələrinə makroiqtisadi sabitlik, inkişaf templəri və gəlirlərin bölgüsü baxımından təsir göstərir. Bu nəticələrin əksər qismi, ümumiyyətlə hasilat sənayesi ilə bağlı olsa da, TMK-nın fəaliyyəti sayəsində əldə olunan gəlir iqtisadi artım qarşısındakı ilkin maneələrin (məsələn, əmanətlərin və investisiyaların aşağı səviyyədə olması) aradan qaldırılmasına kömək edə və buna güclü təkan verə bilər. Bununla belə, hasilat sənayesinin sürətli inkişafı nəticəsində meydana çıxan gözlənilməz gəlirlər cəmiyyətin ciddi nəzarəti və uzunmüddətli inkişaf strategiyasına uyğun olmadan, bacarıqsızla idarə edildikdə, TMK-nın iştirakından asılı olmayaraq, adətən “holland sindromu” adlandırılan mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Beləliklə, TMK-nın fəaliyyəti iqtisadi artıma şərait yaratsa da, bundan daha böyük səmərə ilə yararlanma üçün əldə edilən gəlirlər ədalətlə bölüşdürülməli və düşünülmüş tərzdə istifadə olunmalıdır. Bu isə, çox çətin işdir.

Kimin tərəfindən həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, hasilat sənayesində fəaliyyət ekoloji problemlərin yaranması ilə əlaqədardır. Burada TMK-lar həm mənfi, həm də müsbət rol oynayır. Bir tərəfdən, onlar sadəcə olaraq resursların hasilatı faktına görə (əks halda, bu işlər yerinə yetirilməyəcəkdi) qəbul edən ölkədə ətraf mühitin tənəzzülünü gücləndirə bilər. Digər tərəfdən isə, onlar orta səviyyəli milli şirkətlərlə (o cümlədən kустar və xırda hasilat müəssisələri) müqayisədə daha qabaqcıl istehsal texnologiyalarından istifadə etməklə, təbiətin qorunması sahəsində ciddi idarəetmə standartları tətbiq etməklə ətraf mühitə arzuolunmaz təsirləri azalda bilər. Bununla belə, TMK-nın fəaliyyətinin xalis ekoloji effekti onu

qəbul edən ölkənin təbiəti mühafizə normalarından, bunlara riayətin təmin olunması üçün institusional potensialın mövcudluğundan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Son illərdə iri, həm dağ-mədən sənayesində, həm də neft-qaz sektorunda möhkəm bərqərar olmuş TMK-lar ekologiya məsələlərinə ciddi fikir verir. Baş verən qəzalara və haqsızlıqlara baxmayaraq, ümumilikdə götürüldükdə, sonuncu 10 il ərzində TMK-nın inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təbiəti mühafizə praktikası yaxşılaşmışdır, hərçənd, burada da şirkətlər arasında fərqlər müşahidə olunur. Məsələn, ətraf mühiti mühafizə üzrə qanunvericiliyi inkişaf etmiş və bu sahədə daha yüksək standartları olan ölkələrin TMK-sı ilə müqayisədə, həmin məsələləri yenidən həll etməyə başlayan ölkələrin TMK-nın öz xarici layihələrinin ekoloji nəticələrinin tənzimlənməsinə hazırlığı qeyri-qənaətbəxş ola bilər.

Özəllik bundadır ki, başqa sahələrlə müqayisədə, hasilat sənayesinə yönəldilən investisiyaların çox vaxt daha güclü sosial və siyasi nəticələri mövcuddur. Mənfi sosial və siyasi nəticələr əsasən böyük faydalı qazıntı ehtiyatlarına malik olsa da, institusional bazası zəif, hökumətləri isə xammal satışından əldə edilən külli məbləğdə gəlirlərdən inkişaf məsələlərinin həlli üçün istifadə edə bilməyən yoxsul ölkələrdə müşahidə olunur. Problemlər çox vaxt faydalı qazıntıların konkret növləri, qeyri-qənaətbəxş idarəetmə strukturları və qəbul edən ölkələrin özünü korrupsiya əlaqələri tələsinə salmış hökumətlərinin qanunları, tənzimləyici sənədləri işləyib hazırlamaq və icrasını təmin etmək bacarıqsızlığıdır. Başqa amillər də – yerli məmurların fəaliyyətinin səmərəsizliyi, bürokratiyanın yüksək səviyyəsi və s. öz təsirini göstərir. TMK-nın yerli icmalarla qarşılıqlı əlaqələri, onun obyektlərində işləmək üçün miqrant axını və bununla əlaqədar yaranan məsələlər də narahatçılıq doğurur.

Siyasi problemlər resursların istismarından əldə olunan gəlirlərin bölgüsündə fikir ayrılığı, korrupsiya, yaranan gəlirlərdən istifadə etməyə can atan müxtəlif qruplar arasında ixtilaflar yaxud silahlı münaqişələr və hətta müharibələr nəticəsində meydana çıxmaqla bilər. TMK-nın iştirakı müxtəlif sosial məsələlərin həlli zamanı standartların səviyyəsini yüksəltməyə imkan verməklə yanaşı, yeni problemlər yarada bilər. TMK-nın ölkədə olması faktı mövcud idarəçilik üsulunun

möhkəmlənməsinin və ya dağılmasının birbaşa, dolayı yaxud gözlənilməz təkanverici səbəbi ola bilər. Faydalı qazıntı yataqlarının idarəetmə sistemi zəif yaxud avtoritar dövlətlərdə yerləşdiyi bəlli olduqda, şirkət orada fəaliyyət göstərməyin məqsədəuyğunluğu barədə dərinlən düşünməlidir.

Fəsil 2.

Neftin dünya qiymətlərinin formalaşması metodologiyası və xüsusiyyətləri

2.1. Dünya qiymətlərinin məzmunu, təsnifatı və formalaşması xüsusiyyətləri

İqtisadi nəzəriyyəyə görə, *qiymət* – dəyərin çevrilmiş formasıdır. *Dəyər* (qiymətlilik) – əmtəənin həcmnin (miqyasının əhəmiyyətliyinin) daxili meyarıdır. Dəyər pulla ifadə olunarsa, qiyməti müəyyən edir. Aristotelin vaxtından *istehlak* və *mübadilə* dəyəri anlayışları fərqləndirilir. *İstehlak dəyəri* əmtəənin insanların tələbatlarını ödəmə qabiliyyətini əks etdirir. *Mübadilə dəyəri* – əmtəənin başqa əmtəələrə dəyişmək qabiliyyəti baxımından qiymətliyidir. İki əmtəənin mübadilə nisbəti onların sabit pul əmtəəsində ifadə olunmuş nisbi qiymətlərini ifadə edir. Əmtəənin mübadilə dəyəri istehsal məsrəfləri (əmək haqqı, mənfəət və renta) əsasında müəyyənləşdirilir. Əmtəənin təbii qiymətinin istehsal məsrəfləri üzrə formalaşmasına və faktiki qiymətinin tələbatdan asılı olaraq onun ətrafında tərəddüd etməsinə əsaslanan A.Smit əmtəənin qiymətini bu cür izah edirdi. Əmək - dəyər (qiymətlilik) nəzəriyyəsinin banisi D.Rikardo iddia edirdi ki, “əmtəənin dəyərliliyi... onun istehsalı üçün zəruri olan əməyin nisbi miqdarından asılıdır”

XIX əsrin ikinci yarısında neoklassik məktəbin iqtisadçıları diqqətlərini daxili dəyər üzərində deyil, bazar qiymətini müəyyənləşdirən amillər üzərində cəmləşdirdi. Onlar sələflərindən fərqli olaraq, mübadilə dəyəri nəzəriyyəsini hazırlayarkən əmtəənin faydalılığına müraciət etmişdilər. Qiymət mübadilə dəyərinin səbəbi və mənbəyi olan son faydalılıq həddi ilə müəyyən edilir. Buna əsaslanaraq, A.Marşall bazar qiymətinin tələb və təklifin təsiri altında yaranması ideyasını irəli sürmüşdür. Müasir iqtisadi nəzəriyyə təhlil prosesində dəyərlilik nəzəriyyəsi ilə qiymətin əmələ gəlməsi nəzəriyyəsini bir-birindən ayıran marksist yanaşmasını təkzib edərək, bu istiqamətdə inkişafı davam etdirmişdir.

Elmi və ixtisaslaşmış iqtisadi ədəbiyyatda, beynəlxalq ticarət təcrübəsində qiymətin müxtəlif anlayışı ilə qarşılaşmaq olar. Onların bəzilərini nəzərdən keçirək:

- *ədalətli qiymət* (just price) – əxlaq nöqteyi-nəzərindən *düzgün* kimi dəyərləndirilən qiymət. Bu qiymət təbii ədalətlik prinsiplərinə istinad edir və bazar qiymətindən fərqli olaraq, resursların allokasiyası (sahələr, regionlar, fəaliyyət növləri arasında bölgüsü) funksiyalarını yerinə yetirmir;

- *təbii qiymət* (natural price) – əmtəənin bazar dəyəri ətrafında tərəddüd edən dəyərini (qiymətliyini) təsvir etmək üçün A.Smit tərəfindən istifadə olunmuş termin;

- *alternativ qiymət* (opportunity cost) – müəyyən əmtəə vahidinin istehsalı üçün zəruri olan iş vaxtının başqa əmtəə vahidinin istehsalı üçün lazım olan iş vaxtı vasitəsilə ifadə olunması;

- *transfer qiymətləri* (transfer prices) – eyni korporasiyanın müxtəlif ölkələrdə yerləşən bölmələri arasında korporasiyadaxili qiymətlərindən fərqlənən qiymətlər; bu qiymətlərdən mənfəətin köçürülməsi və vergilərin azaldılması məqsədilə istifadə olunur;

- *kölgə qiyməti* (shadow price) – bazar qiyməti olmayan malın yaxud xidmətin şərti qiyməti. Bazar qiymətləri alternativ məsrəfləri əks etdirmədiyi halda, xərclərin təhlili zamanı kölgə qiymətlərinə müraciət olunur. Terminədən həmçinin, “adekvat” (amma elmi yanaşma ilə heç bir əlaqəsi olmayan) kölgə qiymətlərinin mövcud olduğu kölgə iqtisadiyyatı təhlil olunarkən istifadə edilir.

Tarixən hər hansı şirkətin yaxud tacirin konkret malı satmaq üçün milli sərhədlərdən kənara çıxarması daha yüksək mənfəət normasının axtarıldığını ifadə edirdi və bu halda əmtəənin qiyməti amili həlledici rol oynayırdı. Əmtəənin qiyməti (alınan və ya satılan) alqı-satqı müqaviləsinin ən mühüm şərtlərindən biridir. Buna görə də hər bir xarici ticarət sazişində onun ən mühüm məqamı kimi, qiymət haqqında şərtlər göstərilir.

Dünya bazarlarında qiymətlərin müxtəlifliyi. Dünya bazarlarında müxtəlif firmaların istehsal etdiyi eyni malların ayrı-ayrı ölkələrdə yaxud öz mallarını müxtəlif ölkələrdə və hətta eyni ölkənin müxtəlif şəhərlərində satan firmaların bir-birindən fərqlənən çoxsaylı qiymətləri mövcuddur. Beynəlxalq bazarlarda qiymətlərin səpələnməsi beynəlxalq ticarət əlaqələrinin müxtəlifliyi, ayrı-ayrı

ölkələrdə, regionlarda istehsal amilləri arasındakı fərqlər, habelə əmtəənin qiymətinin bahalaşmasına yaxud ucuzlaşmasına təsir göstərən başqa, o cümlədən siyasi amillərin təsiri ilə izah olunur. Bu amillərə aşağıdakılar daxildir:

- bazarın strukturundakı fərqlər;
- vergi, gömrük, büdcə siyasəti;
- resursların ölkələr və ölkə daxilində hərəkətindəki sürət arasında fərqlər;
- daxili və xarici ticarətə dövlət müdaxiləsi dərəcəsinin müxtəlifliyi və s.

Qeyd olunmalıdır ki, dünya bazarı istənilən milli bazarla müqayisədə xeyli mürəkkəb təzahürdür. Məsələn, dünya bazarları üçün rəqabətin daha kəskin olması və dövlət müdaxiləsinin özünəxas formaları xarakterikdir. Hər bir ölkənin qiymətin əmələ gəlməsinə və qiymətlərin hərəkətinə müxtəlif tərzdə təsir göstərən qanunları vardır. Burada konkret əmtəənin (onun əvəzedicilərinin) dünya bazarının konyunkturunun öyrənilməsinə, onun bazara çıxarılmasına çəkilən xərcləri və s. nəzərə almaq lazımdır. Bunlar tranzaksiya yaxud marketing xərcləri adlandırılır.

Qiymətlərin növləri. Dünya bazarının konyunkturasının uçuotu və təhlili üçün qiymətlərin aşağıdakı növlərindən istifadə olunur və onlar nəşr edilir:

- sorğu qiymətləri (“soruşulan”, satışda isə aşağı olan qiymətlər);
- xarici ticarətin statistikasına qiymətləri (yerinə yetirilmiş sazişləri və xarici ticarət qiymətlərinin dinamikasını əks etdirir);
- birja kotirovkalarının qiymətləri (birjada müvafiq qiymətlərlə yerinə yetirilən əməliyyatları təsbit edir);
- faktiki yerinə yetirilmiş əməliyyatların və kontraktların qiymətləri (əmtəənin konkret növlərinin bazar qiymətlərini daha dolğun əks etdirir).

Kontrakt qiymətində qiymətin ölçü vahidi, bazis, valyuta, təsbit olunma üsulu və qiymətin səviyyəsi müəyyən olunur.

Qiymətin ölçü vahidi. Kontrakt qiyməti müxtəlif ölçü vahidlərində müəyyən oluna bilər:

- çəki, uzunluq, sahə, həcm, ədəd yaxud hesablama vahidləri (yüzlük, düjün və s.) formasında;

- malda əsas maddənin bazis tərkibi (filizin, kimyəvi məmulatın və s.) əsasında çəki vahidlərində;

- kənar qatışıqların mövcudluğundan (artıb-azalmasından) və rütubətdən asılı olan çəki vahidlərində;

- sonradan təsbit olunan qiymət kontraktın icra olunması prosesində təyin edilir; bu halda təsbit olunmanın və qiymətin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi prinsipi əvvəlcədən razılaşdırılır (bunlar onkol qiymətləri adlandırılır).

Bazis qiymətləri – ən mühüm şərtləri, məsələn, nəqliyyat, sığorta, anbar və s. xərclərin qiymətə daxil edilib-edilmədiyini təyin etdiyinə görə kontraktın mühüm elementidir.

Qiymətin valyutası. Çox vaxt kontraktı qiyət ixracatçı və ya idxalçı dövlətin valyutası ilə, amma, bir qayda kimi, onu “üçüncü” ölkənin valyutasına (daha dayanıqlı olan) “bağlamaqla” ifadə olunur.

Qiymətin təsbit olunma üsulu. Kontraktı qiyətin təsbit edilməsindən asılı olaraq, onun aşağıdakı növləri fərqləndirilir: möhkəm, dəyişkən, sürüşən (sonradan təsbit olunmaqla). Bu qiyətlərdən hər birində müəyyən qeyd-şərt ola bilər və bundan əsasən dəyişkən qiyətlərdə istifadə edilir. Adətən, kontraktı bazar qiyətindən kənarlaşmasına yol verilən, 2-5% civarında minimum göstərilir.

Kontrakt qiyətinin əmələ gəlməsində ixracatçı və idxalçı. İxracatçı və idxalçı qiyətdoyma məsələlərində bir-birinə əks olan maraqlar mövqeyindən çıxış etdiklərinə görə, onların kontrakt qiyətinin əmələ gəlməsində rolu və buna müvafiq olaraq yanaşmaları da fərqlidir. Hər bir tərəf, ilk növbədə, zərərdən yayınmağa, ikincisi, faydalanmağa, mənfəət əldə etməyə çalışır. Buna görə də müqavilənin yerinə yetirilməsinə təsir göstərə biləcək çoxsaylı amillər (nəqliyyat xərcləri, rüsumlar, maliyyələşdirmə və sığorta xərcləri, komissiya mükafatları, malın qablaşdırılması, gözlənilməz xərclər və s.) nəzərə alınır.

Xarici ticarətdə qiyətlərin müəyyənləşdirilməsi üsulları. Xarici ticarət təcrübəsində qiyətin təyin olunmasının iki metodundan istifadə olunur. Birinci metoda müvafiq olaraq, tam istehsal məsrəfləri hesablanır və əldə olunan məbləğin üzərinə müəyyən firmanın mənfəət şəklində əldə etməyi nəzərdə tutduğu faiz

əlavəsi artırılır. İkinci metod son hədd məsrəflərindən istifadə olunmasına əsaslanır; bu halda yalnız xarici bazara çıxarılan əmtəənin istehsalı ilə birbaşa bağlı olan xərclər nəzərə alınır.

Qiymətlərin iki qrupu. Dünya qiymətləri iki böyük qrupa bölünür:

- 1) emal sənayesi məhsullarının qiymətləri;
- 2) xammalın qiymətləri.

Birinci qrupun qiymətləri daxili qiymətlərə ümumi istiqamət götürülməklə, iri firmaların ixrac qiymətləri əsasında formalaşır. İkinci qrupun qiymətləri müəyyənləşdirilərkən, beynəlxalq bazarlarda tələb və təklif arasındakı nisbət, habelə xammalı ixrac yaxud idxal edən iri firmaların qiymətləri əsas rol oynayır. Xammal üçün dünya qiymətləri qismində onun əsas istehsalçılarının və ABŞ, Çin, Qərbi Avropa ölkələri bazarlarının qiymətləri əsas götürülür. Məsələn, iri birjaların və hərracların qiymətləri (əlvan metalların qiymətlərini London Əlvan Metallar Birjası təyin edir), əslində, müvafiq malların, OPEK-in qiymətləri (kvotaların müəyyən olunması vasitəsilə) isə neftin dünya qiymətidir.

Vahid (dünya) qiyməti Qanunu belə müddəaya əsaslanır ki, nəqliyyat xərcləri və rəsmi ticarət maneələri (rüsurlar) olmadıqda, mallar müxtəlif ölkələrin konkret bazarlarında eyni valyuta ilə ifadə olunan eyni qiymətə satılmalıdır. Vahid qiymətin düsturu aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$P_{us}^i = (E_s / E) \times P_e^i$$

Burada P_{us}^i – i malının ABŞ-da satılarkən dollarla qiyməti;

P_e^i – malın müvafiq qiymətinin avro ilə ifadəsi;

E_s / E – malın Amerika və Avropa qiymətlərinin nisbəti.

Bu halda vahid qiymət Qanunu i malının dollar qiymətinin dünyanın hansı yerində satılmasından asılı olmayaraq, eyni olacağını ehtimal edir.

Xarici ticarət qiymətlərinə dövlətin təsiri. Dövlətin daxili qiymətlərin tənzimlənməsi və ixracın subsidiyalandırılması, idxalın dəstəklənməsi, gömrük-

tarif siyasətinin həyata keçirilməsi sahəsində gördüyü tədbirlər xarici ticarət qiymətlərinə güclü təsir göstərir. Dövlət daxili bazarın qiymətlərini əsasən iki alət vasitəsilə: istehsalçılara satış qiymətlərinin səviyyəsinə dair zəmanət verməklə və istehsal xərclərinin ödənilməsinə subsidiyalar verməklə tənzimləyir. ABŞ-da kənd təsərrüfatının dövlət tərəfindən dəstəklənməsini və Aİ-nin aqrar siyasətini buna nümunə göstərmək olar. ABŞ-da qiymətlər zəmanət verilmiş səviyyədən aşağı olduğu halda dövlət subsidiya verir. Zəmanət verilmiş qiymətlər üzrə xüsusi dövlət komissiyası istehsalçılardan kənd təsərrüfatı məhsullarını girov kimi qəbul edir. Bazar qiyməti zəmanət verilmiş qiymətdən yuxarı olduqda, istehsalçı məhsulu satın alaraq bazarda satır, bazar qiyməti zəmanət qiymətindən ucuz olduqda isə mallar dövlət təşkilatının mülkiyyətinə keçir. Avropa İttifaqının konsolidə edilmiş büdcəsinin təqribən $\frac{1}{3}$ hissəsi Aİ ölkələrində kənd təsərrüfatı istehsalının və heyvandarlığın dəstəklənməsinə yönəldilir. Bütün bunlar qiymətin əmələ gəlməsinə güclü təsir göstərir və onun təbii xarakterini deformasiyaya uğradır.

Gizli alianslar. Satılan məhsulun qiymətinin əmələ gəlməsinin xarakteri və təcrübəsi göstərir ki, ixracatçılar istənilən qərarları, o cümlədən: qiymətin təyin olunması, istehsal həcmnin müəyyənləşdirilməsi, investisiyalar və s. qəbul etməzdən əvvəl rəqiblərin reaksiyasını öyrənməlidir. Dünya qiymətlərinin əmələ gəlməsi məsələlərində nisbi sabitliyin qorunub saxlanmasında əsas rəqiblərin qeyri-rəsmi razılaşmaları mühüm rol oynayır. Xüsusi danışıqlar zamanı qiymətlərin təsbit olunması, satış bazarlarının bölgüsü, istehsalın həcminə dair razılaşmalar əldə edilir. Bunlar oliqopoliyanın çox vaxt aydın fırıldaqçılığa bərabər olan gizli yaxud aşkar sövdələşmələridir. Gizli sövdələşmələr əksər hallarda məxfi qalır (bunlar çox vaxt dostluq şəraitində keçən naharlarda və şam yeməklərində əldə olunan centlmen razılaşmaları adlandırılır); aşkar formalara gəldikdə isə buna ən parlaq klassik nümunə 1970-ci illərdən başlayaraq dünya neft bazarında qiymətləri tənzimləyən OPEK-dir.

Kartellər. Bir çox hallarda dünya bazarında əlaqələndirmənin zəruriliyi nəticəsində kifayət dərəcədə yüksək səmərəliliklə təsir göstərmək imkanı olan xüsusi mexanizmlər yaradılırdı. Bu mexanizmin yaxşı məlum olan forması istehsal

həcmi və qiymət siyasəti barədə razılığın əldə edilməsini nəzərdə tutan karteldir. Şirkətlər qiymətlərin təsbit olunmuş səviyyəsini saxlamaq üçün satış bazarlarının bölüşdürülməsi barədə razılığa gəlir. Buna klassik nümunə yenə də OPEK-dir.

Bu cür mexanizmlərin işində iştirak edən şirkətlər üçün mənfəətin maksimum həddə çatdırılması səciyyəvidir, onların hərəkətləri isə xalis inhisarların hərəkətlərinə bənzəyir.

Dempinq. Ucuz qiymətlərin (ölkədə buraxılan malların maya dəyərindən aşağı) təyin olunması, adətən, dempinq adlandırılır. Ölkələrin çoxunda malların dempinq qiymətləri ilə idxalı qanunvericiliklə qadağan edilmişdir. Bu qanunvericilik, adətən, idxal edilən mallar ölkədəki istehsalı pozduğu hallarda tətbiq olunur. Əgər həmin mallar ölkədə buraxılırsa, dempinqin idxal edən ölkə üçün yeganə nəticəsi istehlakçıların bu üsulla subsidiyalaşdırılması olacaqdır. Məhsulu istehsal edən ölkəyə gəldikdə isə onun istehlakçıları və vergi tədiyyəçiləri əslində xarici ölkələri subsidiyalaşdırdıqlarını nadir hallarda dərk edirlər. ABŞ-ın antidempinq qanunvericiliyi son dərəcə ziddiyyətli və ziddiyyətlidir. Məsələn, valyuta məzənnələrinin tərəddüdü daha böyük fərq yarada bildiyi halda, ixrac qiyməti ölkədəki qiymətdən 0,5% ucuz olarsa, firma cərimələnmə bilər. Ticarətə dövlət tərəfindən təsir göstərilməsinin zəruriliyini əsaslandıran dəlillərdən biri, optimal tarif nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə xarici istehsalçının məhsulu vergilərə cəlb olunduğu halda onun qiymətinin ucuzlaşdırılacağını iddia edir; bu halda xeyir idxalçı ölkəyə keçəcəkdir. Xarici istehsalçı məhsulunun qiymətini ucuzlaşdıranaqədər, xeyir idxalçı ölkə tərəfə meyil göstərəcək və gömrük vergisi optimal kimi nəzərdən keçiriləcəkdir. Məlumdur ki, istənilən ölkənin öz xarici ticarətinə təsir göstərmək istiqamətində atdığı addımlar həmişə xaricdə müvafiq reaksiya doğurur və başqa ölkələrin hökumətləri arzulanan məqsədlərə nail olunması yolunda maneəyə çevrilən cavab tədbirləri həyata keçirir. Buna görə də xarici ticarətin vəzifələrinin reallaşdırılması alətləri seçilərkən, ölkənin və xarici dövlətlərin əhali qruplarının onlara qarşı tamamilə müxtəlif reaksiya verəcəyini nəzərə almaq lazımdır. Ticarətə təsir: birincisi, qiymətlərin tənzimlənməsi yolu ilə satışların həcmində dəyişməsinə, ikincisi isə bilavasitə mallar axınının özünə təsir

göstərilməsi vasitəsilə ola bilər. Tarif və qeyri-tarif maneələri ticarətə müxtəlif cür təsir göstərir. Tarif maneələri qiymətlərə, qeyri-tarif maneələri isə qiymətlərə yaxud bilavasitə satışların həcminə təsir edir.

Dünya bazarlarında qiymətin əmələ gəlməsinə təsir göstərən əsas təşkilati mexanizm, ilk növbədə ÜTT-nin iştirakı ilə işlənib hazırlanan, ticarətin liberallaşdırılmasını (ticarət rüsumlarının aradan qaldırılmasını) nəzərdə tutan beynəlxalq qaydalardır. Başqa beynəlxalq təşkilatlar da məhsul istehsalının həcmi müəyyənləşdirmək vasitəsilə qiymətlərə dolayı təsir göstərməklə (OPEC bu cür hərəkət edir) qiymətlərin tənzimlənməsi ilə məşğul olur. Ölkələrin iqtisadiyyatı üçün xammalın əhəmiyyətinin fasiləsiz surətdə artması onu həm beynəlxalq, həm də milli səviyyələrdə siyasətin diqqət mərkəzinə çəkir, nəzəri iqtisadi təhlilin obyektinə çevirir. Bir sıra strateji xammal məhsullarının qıtlığının aşkar edilməsinin digər nəticəsi isə bu malların və mal qruplarının qiymətlərinin beynəlxalq səviyyədə tənzimlənməsi zəruriliyinin dərk olunmasıdır.

1990-cı illərdə qiymətlərin səviyyəsinin saxlanmasının bufer ehtiyatları və ixrac nəzarəti kimi mexanizmləri barədə əvvəlki müddəalar olmasa da, kakao və qəhvə üzrə beynəlxalq mal sazişləri bağlanmışdı. 1998-ci ilin martında Kakao üzrə Beynəlxalq Təşkilatın (ICCO - International Cocoa Organization) üzvü olan ölkələr 1993-cü il Kakao üzrə Beynəlxalq Sazişin 29-cu maddəsinə əsaslanaraq “Kakao istehsalının idarə olunması” adlı plan işləyib hazırladı. Burada tələbatdan artıq mal göndərişlərinin həcmi azaltmaq və bütün dünyada ona olan tələblə təklif arasında nisbətin sabitliyini qorumaq üçün kakaonun istehsalı, istehlakı və ehtiyatlarının yaradılmasının konkret hədəf göstəriciləri müəyyən olunmuşdur.

Qeyd etməliyik ki, xammalın qiymətinin dinamika, bir qayda kimi, dövrü xarakter daşıyır. Eyni zamanda tez-tez baş verən hərbi-siyasi münaqişələr bazar konyunkturunun qeyri-sabitlik dərəcəsinin yüksəlməsi və buna müvafiq olaraq, xammalla beynəlxalq ticarət çərçivəsində qiymətlərin dayanıqlığının zəifləməsi ehtimalının artmasını göstərir. Hərbi-siyasi münaqişələr nəticəsində qiymətlərin enməsi və yüksəlməsi ümumilikdə dünya üzrə işgüzar dövrün hərəkət dinamikasında əks olunur.

Bundan əlavə, beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq, ixracatçıları birləşdirən bir sıra assosiasiyalar dağıldıqdan sonra xammalla beynəlxalq ticarət qiymətlərin sabitləşdirilməsi mexanizmindən getdikcə daha az istifadə olunmaqla həyata keçirilir.

Ayrı-ayrı hallarda xammal istehsalçısı olan ölkələr onun ixracını çoxaltmağa və bundan əldə etdikləri daxilolmaları artırmağa cəhd göstərərək, təklifi və bazar qiymətlərini tənzimləmək üçün əmtəə sazişləri mexanizmindən müstəqil surətdə istifadə edir. Son illərdə alüminium, qəhvə və qalay üzrə bağlanan sazişlərdən nisbətən uğurla istifadə olunsa da, onların çoxu qiymətlərin kəskin tərəddüd etdiyi şəraitdə, habelə saziş iştirakçıları arasında məqsədlərə, strategiyalara, xərclərin və gəlirlərin bölgüsünə dair fikir ayrılığı yarandıqda özünü doğrultmurdu.

İstehsalçılar qiymətlərin tərəddüdü ilə bağlı olan risklərdən fyuçerslər bazarlarında hecinq yolu ilə sığortalanmağa çalışırlar. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan bəzi ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsulları və mineral xammal üzrə fyuçerslər bazarı artıq təşəkkül tapmışdır və buna müvafiq olaraq son illərdə xammal və törəmə maliyyə alətləri ilə bağlı ümumdünya ticarəti genişlənməmişdir. Fyuçerslərin bağlandığı və dövriyyədə olduğu yaxud əlavə maliyyə alətlərinin buraxıldığı yeni bazarlar Argentinada, Zimbabvedə, Malayziyada, Cənubi Afrikada, Macarıstanda, Polşada və bir sıra başqa ölkələrdə meydana çıxmışdır.

Alüminiumun qiymətlərinin tənzimlənməsinə cəhdlər də göstərilir. Belə ki, alüminium istehsal edən iri korporasiyalar bu məhsulun istehsal həcminə dair tövsiyələr olan memorandum imzalamışdır. Sənəd məcburi öhdəliklər yaratmasa da, tərəflərin onun müddəalarına əməl etməsi sayəsində alüminium bazarını müəyyən dərəcədə sabitləşdirmək mümkün olmuşdu.

Qəhvə İstehsalçıları Assosiasiyasının üzvü olan əsas ölkələr də qəhvənin ixracına məhdudiyyətlər qoymuşdur. Ancaq bəzi dövrlərdə bu məhsulun qiymətinin bahalaşmasının əsas səbəbi ixracın məhdudlaşdırılması mexanizminin tətbiqi deyil, əlverişsiz hava şəraiti nəticəsində istehsalın azalması və istehlakçı ölkələrdə tələbatın artması idi. Bundan başqa, gəlirləri aşağı səviyyədə, qəhvə ixracından asılılığı güclü olan bir neçə ölkə qrupa daxil olsa da, adətən, müəyyən

edilən ixrac məhdudiyyətlərinə məhəl qoymayaraq, qiymətlərin bahalaşdığı dövrlərdə əlavə valyuta daxilolmaları əldə etməyə çalışır.

Amma sahə xarakteri daşıyan xüsusi sazişlər heç də bütün hallarda lazımı səmərə vermir. Yalnız bir misal: 1978-ci ilin fevralından Təbii Kauçuk üzrə Üçüncü Beynəlxalq Saziş (INRA – International Natural Rubber Agreement) qüvvəyə minmişdir. Dünyada bu məhsulun 99%-ini istehsalı edən 6 ölkə və 16 istehlakçı ölkə, o cümlədən Aİ və ABŞ kimi iri idxalçılar bu sazişin iştirakçısıdır. INRA bufer ehtiyatlarının yaradılması mexanizmini nəzərdə tutan yeganə beynəlxalq saziş deyil. 2002-ci ildə İndoneziya, Malayziya və Tailand Beynəlxalq Üçtərəfli Kauçuk Təşkilatını (ITRO – International Third Rubber Organization) yaratmışdır. Buna baxmayaraq, kauçukun qiyməti 2002-ci ilədək ucuzlaşmaqda davam etmiş və yalnız bu məhsula tələbatın artması 2003-2007-ci illərdə onun qiymətini yeni səviyyəyə qaldırmışdır.

Son illərdə xammalla ticarəti əhatə edən maliyyə alətlərinə daha çox diqqət yetirilməsinin zəruriliyi aşkar olunmuşdur. Əmtəə fyuçersləri və xammalla bağlı olan digər törəmə maliyyə alətləri ilə əməliyyatlar xammal bazarlarında qiymətlərin dövrü surətdə tərəddüdünə səbəb olmuşdur. Bu sahədə daha çox məşhur olan iki hadisə 1995-ci ildə məhdud məsuliyyətli açıq səhmdar cəmiyyəti olan “Beringe”nin iflası və 1996-cı ildə “Sumimoto” şirkətinin münaqişələr nəticəsində baş şirkətlərin və mis bazarında fəaliyyət göstərən birjaçıların böyük məbləğdə zərər çəkməsidir. Bu iki hadisədən, habelə 1997-ci ildə Asiyada baş verən böhrandan sonra bir sıra ölkələrin tənzimləmə orqanları qlobal maliyyə və xammal bazarları üzərində beynəlxalq nəzarətin gücləndirilməsinə yönəlmiş tədbirlər görməyə başlamışdır.

Bu istiqamətdə mühüm addım 1997-2003-cü illər arasındakı dövrdə, Aİ-nin, ABŞ-ın Yaponiyanın və inkişaf etməkdə olan bəzi ölkələrin tənzimləmə orqanlarının nümayəndələri tərəfindən xammalla bağlı olan törəmə maliyyə alətləri bazarının fəaliyyətinə nəzarət sahəsində beynəlxalq standartlara uyğun olan bir sıra müddəalar qəbul olunduqda atılmışdır. Əldə edilən razılıqlar törəmə maliyyə alətləri üzrə kontraktların tərtibinin ümumi qəbul olunmuş “ən yaxşı təcrübəsinə”,

bazarların vəziyyətinə nəzarət qaydalarına, sabitliyi poza bilən potensial bazar vəziyyətləri və ticarət praktikasının aşkarlanması məqsədilə tənzimləmə orqanları arasında informasiya mübadiləsi qaydalarına əsaslanan baza müddəalarına istinad edir. Sonrakı dövrdə (2004-2005-ci illər) ölkələr əldə olunan razılıqların tam yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün öz üzərilərinə milli qanunvericiliyin qəbul olunmuş müddəalara uyğunlaşdırılması barədə öhdəliklər götürmüşdür; amma təcrübə göstərir ki, bu cür öhdəliklər çox vaxt yerinə yetirilmir yaxud qismən reallaşır. ÜTT-nin Dohada (Qətər) keçirilən ticarət danışıqlarının yeni raundu çərçivəsində, habelə Monterrey konsensusuna uyğun olaraq, ölkələr öz üzərilərinə ticarətin inkişafına maliyyə dəstəyi verilməsi öhdəliyini qəbul etsələr də, onlar icra olunmamışdır.

Neft İxrac edən Ölkələr Təşkilatı (OPEC – Organization of Petroleum Exporting Countries). OPEC 1960-cı ildə Bağdadda keçirilən konfransda yaradılmışdır. Onun 1961-ci ildə təsdiq olunmuş nizamnaməsinə sonradan dəfələrlə yenidən baxılmışdır. OPEC nizamnaməsinin 7-ci maddəsinə əsasən, yalnız təsisçilər və təşkilata qəbul olunmaq barədə ərizələri OPEK-in konfransı tərəfindən bəyənilmiş ölkələr onun üzvü ola bilər. Xam nefti böyük həcmdə ixrac edən və maraqları təşkilatın mənafeləri ilə üst-üstə düşən başqa ölkənin tam hüquqlu üzv olması üçün onun qəbulunun lehinə OPEC üzvlərinin $\frac{3}{4}$ hissəsi, o cümlədən təsisçi-ölkələrin hamısı səs verməlidir.

OPEC-in təsisçi üzvləri 6 dövlətdir: Venesuela, İran, İraq, Küveyt, Liviya, Səudiyyə Ərəbistanı. Sonradan təşkilata daha 6 ölkə qəbul olunmuşdur: Əlcəzair, Qabon, İndoneziya, Qətər, Nigeriya, BƏƏ.

OPEC-in məqsədləri:

- üzv-dövlətlərin neft siyasətinin əlaqələndirilməsi və eyniləşdirilməsi;
- onların maraqlarının qorunmasının ən səmərəli fərdi və kollektiv vasitələrinin müəyyənəndirilməsi;
- dünya neft bazarında qiymətlərin sabitliyinin təmin olunmasının lazımı vasitələrindən və üsullarından yararlanması;
- gəlirlərinin sabitliyini təmin etməklə, neft hasil edən ölkələrin maraqlarının

qorunması;

- istehlakçı-ölkələrin neftlə səmərəli, mütəmadi və rentabelli təchizatının təmin edilməsi;

- investorların neft sahəsinə kapital qoyuluşlarından ədalətli gəlir əldə etməsinin təmin olunması;

- ətraf mühitin qorunmasının təmin edilməsi;

- dünya neft bazarının sabitləşdirilməsi üzrə təşəbbüslərin həyata keçirilməsi məqsədilə OPEC üzvü olmayan ölkələrlə əməkdaşlıq.

1991-ci ildən başlayaraq, OPEC başqa təşkilatlarla, Müstəqil Neft İxracatçıları Təşkilatı, (IPEC – Independent Petroleum Exporting Countries), Aİ, Beynəlxalq Enerji Agentliyi (IEA – International Energy Agency) energetika, sənaye sahəsində əməkdaşlıq, ekoloji problemlər, bazar mexanizmlərindən istifadə olunması və dünya neft bazarının inkişafı üzrə keçirilən əlaqələndirmə danışıqlarında iştirak edir.

OPEC-in ali orqanı üzv-dövlətləri təmsil edən, neft, hasilat sənayesi yaxud energetika nazirlərinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətlərindən ibarət olan konfransdır. Konfransın iclasları ildə iki dəfə, adətən, OPEC-in Vyanada (Avstriya) yerləşən mənzil-qərargahında keçirilir. Konfrans OPEC-in siyasətinin əsas istiqamətlərini, onun həyata keçirilməsi yollarını və vasitələrini müəyyən edir və Direktorlar Şurasının təqdim etdiyi hesabatlar və tövsiyələr, habelə büdcə üzrə qərarlar qəbul edir. Konfrans öz işində bir sıra komitələrə istinad edir.

1976-cı ildə OPEC Beynəlxalq İnkişaf Fondunu (OPEC Fondu) – OPEC üzvü olan dövlətlərlə inkişaf etməkdə olan başqa ölkələr arasında əməkdaşlığı dəstəkləmək üçün çoxtərəfli maliyyə qurumunu təsis etmişdir. Fəaliyyəti inkişaf etməkdə olan ölkələrə fayda verən beynəlxalq təsisatlar, OPEC-ə daxil olmayan inkişaf etməkdə olan ölkələr də Fondun köməyindən yararlanırlar. OPEC-in üzvü olan 12 dövlət Fondun üzvüdür.

OPEC-də neft ixracatçıları qismində başlıca rolu neftin hasilatı və qiymətinin sabitliyi baxımından “status-kvo”nun bütövlükdə saxlanmasında ümumi marağı olan Səudiyyə Ərəbistanı, həmçinin, İran, Küveyt, Venesuela, BƏƏ oynayır.

OPEC neft hasilatının həcmi tənzimləməklə, onun qiymətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir. OPEC üzvü olan hər bir dövlətin müxtəlif həcmdə neft hasil etmək kvotası var. Amma bütövlükdə, bu təşkilatın neftin qiymətlərinə təsir göstərmək imkanları şişirdilmişdir. Neftin əsaslandırılmamış yüksək qiymətlərini tənzimləyə biləcək nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların olması zəruridir. Görünür ki, OPEC-in buna gücü çatmır.

İxrac və idxal qiymətləri arasındakı nisbətin dəyişməsindən ən güclü neqativ təsiri Afrika ölkələri və ən geridə qalmış ölkələr, habelə neftin qiymətlərindən asılılığı olan Latin Amerikasının, Qərbi Asiyanın və MDB-nin bir sıra ölkələri hiss etmişdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin çoxu ixracın bu növü üzrə vergi daxilolmalarından əhəmiyyətli dərəcədə asılı olduğuna görə malların ixrac qiymətinin aşağı düşməsi çox vaxt dövlət büdcəsinə təsir göstərir, bu isə, öz növbəsində, ictimai istehlakın və investisiyaların həcmi azalmasına gətirib çıxarır.

2.2. Dünya neft bazarında qiymətin əmələ gəlməsi mexanizmləri.

Bazar sferasında qiymətin formalaşması əsasən tələb və təklif üzərində qurulur. Bütün əmtəə və xidmətlər üçün bu gerçəklik ümumi səciyyə daşımasına baxmayaraq satış predmetinin özünəməxsus tələb və çeşid əlamətliliyi də qiymətin yaranmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu baxımdan, beynəlxalq neft ticarəti də qiymətdoymada fərqli cəhətləri ilə zəngin olan sahələrdəndir. Burada da çeşidli qiymət növləri, xüsusi olaraq ən geniş yayılmış arayış, faktiki, ticarət, birja, təklif edilən, hesablanmış qiymətdoyma formaları mövcuddur. Ümumi qiymətdoyma formaları ilə yanaşı neft sferasında spesifik olan qiymətyaratma mexanizmləri də tətbiqini tapır. Belə ki, xarici ticarətdə neft kommersiya sövdələşməsi predmetinə çevrildikdə preyskurant və standartlara müvafiq olaraq onun qiymətlərində tərəfləri qane edən müxtəlif əlahiddə cəhətlərin də tətbiqi istisna olunmur.

Bütün əmtəələr kimi neft də texniki xüsusiyyətləri ilə qiymətləndirməyə məruz qalır. Belə ki, neft sıxlığı, tərkibindəki kükürd, parafin, su və digər mexaniki

qatışıqların miqdarı ilə keyfiyyət dəyərləndirilməsindən keçir. Bununla belə neftin qiymətini formalaşdıran amillər arasında ehtiyatların həcmi, OPEK-in qiymət siyasəti, qazmanın miqyası, alternativ enerji mənbələrinin imkanları, təbii şərait, coğrafi və texniki ünsürlər, fors-major vəziyyət və digər bu kimi hallar da nəzərə alınır. Neft məhsullarının qiymət dinamikliyi də neftin ümumi qiymətinə əsaslı təsir edən amillərdən sayılır. Digər bir müstəvidə isə neftin qiymətinin fiskal yanaşmadan asılı olması da ortaya çıxır. Bundan irəli gələrək inkişaf etmiş ölkələrdə neftin qiymət mexanizminin qurulmasında vergi münasibətlərinə də son dərəcədə önəm verilir. Elə bu baxımdan da neftin geniş görüntülü iqtisadi əlamətləri ilə yanaşı onun diskont meyilli əmtəə olması da diqqətdən yayınmamalıdır.

Müasir neft bazarında digər bir mühüm cəhətin nəzərə alınması da vacib sayılır. Belə ki, bu bazarda iqtisadi qanunauyğunluqlarla yanaşı ən iri beynəlxalq neft karteli olan OPEK-in siyasəti hələ də fundamental faktları qabaqlayır.

Baxmayaraq ki, dünyada neftin qiymətinin tənzimlənməsində OPEK yetərli söz sahibi kimi çıxış edir, lakin böhranlı anlarda onu təmsil edən ölkələr bəzi öhdəlikləri tam həcmdə yerinə yetirməyə müvəffəq olmurlar. Bu isə onu göstərir ki, beynəlxalq aləmdə neftin qiymətini tam tənzimləyən və koordinasiya edən vahid bir təşkilat yoxdur və qiymət məsələsində yalnız bir qrup istehsalçı ölkələr güc sahibləri deyildilər. Gerçək həqiqət isə belədir ki, neftin qiyməti iki mühüm vəziyyətdən, satış bazarındakı meyllərdən və istehsal xərcləri parametrlərindən asılıdır. Bununla yanaşı qiymət prosesinə digər iqtisadi və siyasi amillər də təsir göstərir. Bu amillərin arasında obyektiv faktorlar da çox üstünlük təşkil edir.

Neftin qiymət məsələsində özünə məxsus mənfi və yaxud da məqbul cəhətlər var. Neftin qiymətinin qalxması və enməsi prosesində bir tərəfdən neft ixrac edən ölkələr ağır, digər tərəfdən isə idxalçı ölkələr nisbətən yaxşı vəziyyətlə qarşılaşırlar. Hasil ediləcək neftin miqdarı və qiyməti dünya iqtisadiyyatına mühüm təsir etdiyindən bu amilə ciddi yanaşılır. Bəzən bu məsələlərdə razılaşmamalar böyük, global konfliktlərə çevrilmək dərəcəsinə çatır. Neftin əsas istehlakçıları sayılan ABŞ, Qərbi ölkələri, Yaponiya və Çin neft hasilatında mühüm

rol oynayan, əsasən şərq ölkələrinin bu cür mövqeyini sarsıtmaq, təsir dairəsini azaltmaq üçün müxtəlif metodlardan, təzyiq üsullarından istifadə edirlər. Bunun üçün müxtəlif alyanslar və ittifaqlar yaradırlar.

Avropada neft məhsullarına olan tələbatı və enerji balansını təmin etmək məqsədi ilə 1991-ci ilin dekabr ayında Haaqa şəhərində 54 ölkənin iştirakı ilə Avropa energetika xartiyası imzalanmışdır. Bu enerji daşıyıcılarının satışı sahəsində niyyət bəyannaməsidir. Müqaviləyə görə istehsalçı ölkələr istehlakçı ölkələrdə baş verəcək enerji böhranında çatışmayan hissənin kompensasiyasını həyata keçirməlidirlər.

Lakin nəzərdən keçirilən amillərlə yanaşı, neftin qiyməti məsələsində dünya iqtisadiyyatında, ayrı-ayrı aparıcı ölkələrdə baş verən maliyyə və iqtisadi kataklizmlər yer alır. Bunun da bariz nümunəsi hələ də təsiri sovuşmamış 2008-ci ilin ümumdünya maliyyə böhranıdır.

Bütün bunlar isə neftin qiymətinin dünya bazarında formalaşmasında təsirli rol oynadığını qabarıq göstərərək məsələni daim aktualıqda saxlayır. Bu baxımdan da neftin qiymətinin formalaşmasının amillərinin, onun faktiki və metodiki prinsiplərinin bir daha təhlili dəyərləndirilməsi mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

Təbii ehtiyatların iqtisadi qiymətləndirilməsi yaxud da pulla ifadəsi, onların ictimai faydalılığı, istismarının iqtisadi səmərəliliyi və xalq təsərrüfatındakı əhəmiyyəti ilə xarakterizə olunur. Təbii resursların, həmçinin də neftin ödənişi və hesablanması iki prinsipdən istifadə edilir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

- “xərc prinsipi”
- “nəticəli prinsip”

Birinci, “xərc prinsipi” təbii resursların qiymətləndirilməsi, aşkarlanması, mənimsənilməsi və təkrar istehsalı ilə əlaqəlidir. İkinci, “nəticəli prinsip” isə təbii resursların istifadəsinin iqtisadi səmərəliliyi ilə müəyyən olunur.

Özü-özlüyündə heç bir dəyər yaratmayan təbii ehtiyatlar qiymətləndirilməsində əmək-dəyər funksiyasını yerinə yetirir. Neftin qiyməti faktiki və müqayisəli olmaqla iki formada təhlil olunur.

Məlum olduğu kimi, faktiki qiymətlər cari vəziyyəti əks etdirsə də obyektivliklə üst-üstə düşmür. Bunun əksinə olaraq isə müqayisəli qiymətlərdə real vəziyyəti və obyektivliyi nisbətən yaxından görmək olmur. Neftin qiymətinin aktuallığını nəzərə alaraq çox sayda beynəlxalq konsaltinq, trend profilli təşkilatlar, irili-xırdalı neft şirkətləri müvafiq proqnozlar hazırlayırlar.

Faktiki materialların təhlili göstərir ki, neftin qiymət məsələsi ilə bağlı köhnə istismar sahələrini əhatə edən hasilat zonasında da hasil edilən məhsulun maya dəyərini aşağı salacaq kompleks tədbirlərin də aparılması zəruridir. Dağ-mədən çətinliyi ilə üzləşmiş bu istismar zonasında xərclərin təyinatında elə orta xətt götürülməlidir ki, o həm daxili bazarda və həm də xarici bazarda kəskin qiymət meylinə manevrlər etmək imkanında qalsın.

Məhz buna görə də strateji planda daxili və xarici bazarda satılan məhsulun proporsiyası qəti müəyyən olunmalı, daxili bazarda isə qiymət dövlət öz fiksəl tələblərinə uyğun təyin etdiyindən, xərclərlə qiymət arasında mənfəət fərqi də istehsalçıların səmərəli fəaliyyətinə istinadən optimallaşdırılmalıdır.

Əlbəttə ki, dövlət bütün hallarda zərərlə üzləşməməlidirlər. Ən kritik hal isə zərərsizlik nöqtəsi təyinatlı istismar oluna bilər. Yüksək rentabellik isə istismar prosesinin texnoloji çətinlikləri ilə bağlıdır.

Ona görə də qiymət təyinatı üstün olaraq üç formada nəzərdən keçirilə bilər :

- Qiymətin və istehsal xərclərinin bərabər olduğu zərərsizlik nöqtəsi çərçivəsində
- 10-15%-lik rentabelliği təyin edən vəziyyətdə
- Liberal qiymətlər buraxılışı strategiyasında

Şübhəsiz ki, maksimal hədd istehlakçı üçün ən əlverişlisidir. Lakin bazar konyukturası bu imkanları heç də istehsalçıların istəyincə reallaşdırmır. Elə bu baxımdan da bir çox iqtisadiyyatlarda tətbiq edilən diferensiallaşan orta hədd strategiyası daha çox məqsədəuyğun sayılır.

Optimal qiymətin müəyyən edilməsi metodikası əmtəənin maya dəyəri və nəzərdə tutulan artırılmış qiymət cəmində əksini tapır. Artırılmış qiyməti

müəssisənin strateji planlarına müvafiq olaraq tərtib olunmuş bazis plan əsasında formalaşdırmaq mümkündür.

Daha uzaq hədəfləri qarşısında strateji məqsəd qoyan dövlət qiymət siyasətində bazar meyllərini, xarici faktorları, coğrafi mövqeyi, əmtəə çeşitliyi, genişliyi, tələb intensivliyini nəzərə alaraq qiymətlərin optimal sistemini yaratmağa məhkumdur. Bununla belə, qiymət siyasətində qeyd etdiyimiz kimi əlverişli və dayanıqlı rəqabət şəraiti və mühitin olması da mühümdür.

XX əsrin II yarısından sonra dünya neft qiymətlərinin yaranmasının dörd əsas dövrünü göstərmək olar :

- I. 1973-cü ilə qədər olan dövr – neft kompaniyalarının hökmranlığı dövrü
- II. 1973-1986-cı illər – OPEK-in dünya neft bazarına təsirinin artması
- III. 1986-2001-ci illər – digər güclü ixracatçıların yaranması nəticəsində OPEK-in dünya neft bazarına təsirinin azalması və birja ticarətinin artması
- IV. 2001-ci ildən bu günə qədər olan dövr – dünya neft bazarının liberallaşdırılmasının baş verməsi və fyuçers müqavilələrinin yaranması

Birinci iki mərhələ qiymətməmələgəlmənin kartel prinsipinə əsaslanır. Birinci mərhələdə qiymətməmələgətirən kartel 7 iri beynəlxalq neft kompaniyalarından ibarət idi. Bunlar Amerikanın Exxon, Mobil, Galf, Teksaco, Standard Oil of California (COKAL), British Petroleum, Shell şirkətləridir. Bu şirkətlər uzun müddət dünyada neft qiymətlərini 1,5-3 ABŞ dolları arasında saxlamağa nail olmuşdular. Neft qiymətlərinin 7 şirkət tərəfindən nəzarətdə saxlanması neft ixracatçılarına çox da olmasa lakin, stabil gəlir əldə etmək imkanı yaratmışdı. Bu dövrdə neft hasilatı ərəb ölkələrində aparılırdı (73%), idxalda isə sənayecə inkişaf etmiş ölkələr öndə idi (72%).

Yeddi şirkət tərəfindən monopoliyanın olması digər neft ixracatçılarını narahat edirdi və onlar birləşərək OPEK-i yaratmağa qərara gəldilər. Nəticədə neft böhranı baş verdi və qiymətlər beş dəfə artdı. Neft idxal edən inkişaf etmiş ölkələr

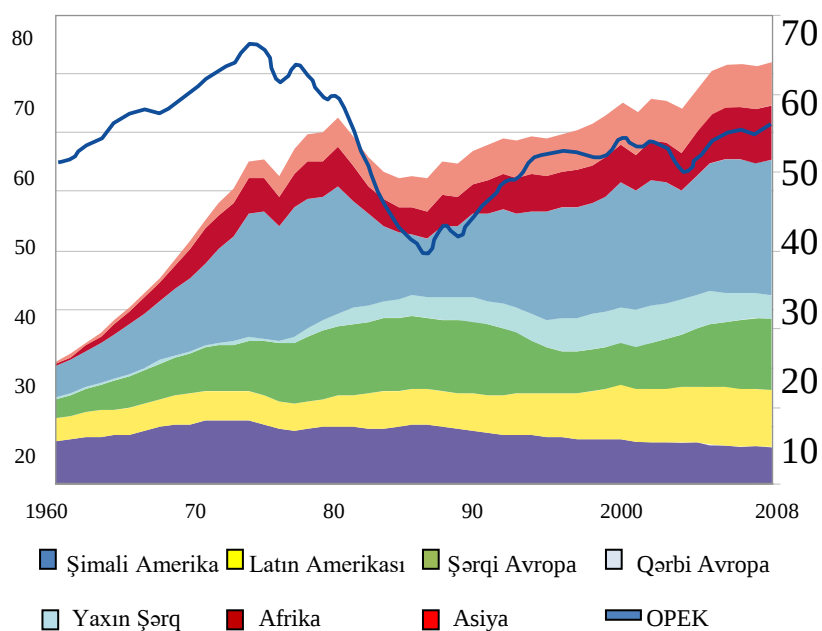
neft istehlakının həcmi azalda bilmədiyindən neftin qiyməti artmağa davam etdi və 36 dollara qədər qalxdı.

İkinci mərhələdə dominantlıq 13 neft ixracatçılarının idi. Bunlar OPEK üzvləri olan Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt, İran, İraq, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Qətər, Əlcəzair, Liviya, Nigeriya, Qabon, Venesuela, Ekvador və İndoneziya idi. Müasir dünya bazarında qiymətməmələgəlmədə əsas rollardan birini də OPEK oynayır.

Lakin, 1986-cı ildən başlayaraq kartel qiymətməmələgəlməsi – qiymətin məhdud iştirakçılar qrupu tərəfindən təyin olunması öz yerini qiymətməmələgəlmənin birja prinsipinə verdi.

Bu mərhələdə birdəfəlik müqavilələr dominant oldu və uzunmüddətli müqavilələr ikinci plana keçdi. Daha doğrusu onlar yerlərini dəyişdilər.

Şəkil 2.1. Dünya neft hasilatı (mln barrel/gün) %

Mənbə: OİL MARKET REPORT 2009

Dünya neft bazarında qiymət əmələgəlməsinə təsir edən amillərdən ən əsasları sırasında dünya neft ixracı və dünya neft istehsalı və ya hasilatı yer tutur. Bu göstəricilərdən birinin və ya hamısının birlikdə dəyişməsi dünya neft bazarında qiymətlərin dəyişməsinə dərhal öz təsirini göstərir. Məsələn, dünyanın ən iri neft hasilatçısı və ixracatçısı olan OPEK hasilatı və eyni zamanda ixracı azaltmağı qərara alsaydı bu dərhal dünya neft bazarına öz təsirini göstərəcəkdir.

Göründüyü kimi, 1960-2008-ci illər arasında ən çox dünya neft hasilatı Asiya, Afrika ölkələri və OPEK-in payına düşərək dəyişməz qalmışdır. Ən az hasilat isə Şimali Amerikanın payına düşür. Xüsusən, məhz 1960-cı ildə yaranan OPEK, yarandığı ilk vaxtlardan dünya neft hasilatı və ixracında önəmli yeri tutmuşdur. Bu tendensiya bu illərə qədər də davam etməkdədir.

**Cədvəl 2.1. Dünya neft hasilatı, ölkələr üzrə,
gündəlik min. barrel ilə, 2014**

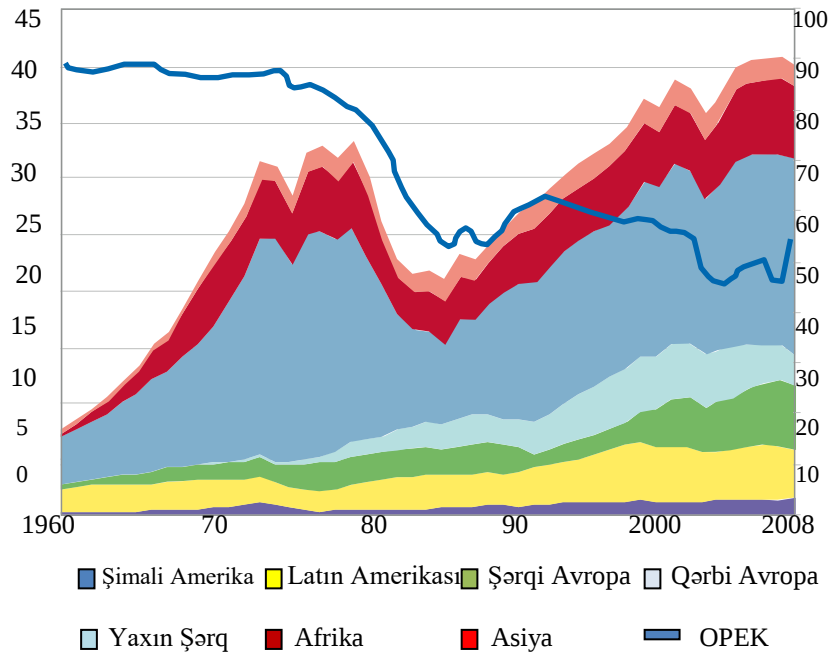
Nö	Ölkələr	Hasilat	Payı,%
1	Rusiya	10221,1	13,92
2	Səudiyyə Ərəbistan	9712,7	13,23
3	ABŞ	8662,7	11,80
4	Çin	4194,6	5,71
5	İran	3117,1	4,25
6	İraq	3110,5	4,24
7	Küveyt	2866,8	3,90
8	Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	2794,1	3,81
9	Venesuela	2682,6	3,65
10	Meksika	2428,9	3,31
11	Braziliya	2254,6	3,07
12	Nigeriya	1807,0	2,46
13	Anqola	1653,7	2,25
14	Norveç	1517,8	2,07
15	Kanada	1399,0	1,91
16	Qazaxıstan	1344,8	1,83
17	Əlcəzair	1192,8	1,62
18	Kolumbiya	988,0	1,35
19	Oman	856,1	1,17
20	Azərbaycan	793,1	1,08
	Dünya	73420,1	100,00
	OPEK	30682,9	41,79

Mənbə: OPEC Annual Statistical Bulletin 2015 (www.opec.org)

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi dünya neft ixracının da dünya neft bazarında qiymətin əmələgəlməsinə və ya dəyişməsinə təsiri böyükdür.

Bunun üçün dünya neft ixracı göstəricisinə də nəzər salmaq lazımdır. Aşağıda 1960-2008-ci illər üçün dünya neft ixracı göstəricisi verilmişdir:

Şəkil 2.2. Dünya neft ixracı (mln barrel/gün)%

Mənbə: OİL MARKET REPORT 2009

Göründüyü kimi, 1960-2008-ci illər arasında ən çox dünya neft ixracı da Asiya, Afrika ölkələri və OPEK-in payına düşərək dəyişməz qalmışdır.

Nefti dünyada təxminən 118 ölkə alır, bunlardan 70 ölkənin hər biri hər il orta hesabla ən azı bir milyon ton neft alır. Buna baxmayaraq 30 ölkə ən iri idxalatçılar hesab edilir ki, onlar 10 milyon ton neft idxal edir. Son 10 ölkə isə ən həlledici rol oynayır.

Onlar hər il 50 milyon ton idxal edir. İdxalda ABŞ və Yaponiya birincidir. Belə ki, dünya idxalının 21,6 %-i ABŞ-ın, 13,8 %-i isə Yaponiyanın payına düşür. ABŞ və Yaponiyadan sonra isə Almaniya, İtaliya, Fransa, İspaniya, Böyük Britaniya gəlir ki, onlar ümumilikdə dünya idxalının 65 %-inə malikdirlər.

İdxalatda xüsusilə ABŞ-ın payı ilbəil artmaqdadır. Bu ABŞ-da daxili hasilatın aşağı salınması və artan daxili tələbatla əlaqədardır. ABŞ son dövrlərdə ərəb neftindən asılılıqdan qurtarmaq üçün idxaldakı ölkələrin sayını artırmışdır. Bu özünü 11 sentyabr hadisələrindən sonra daha da çox büruzə verdi.

Cədvəl 2.2. 2014-cü ildə xam neft ixrac edən əsas ölkələr, gündəlik min barrel ilə

Ölkələr	Gündəlik min.barrel	Dünyada payı, %
Dünya üzrə	40084	100,0
1. Səudiyyə Ərəbistanı	7153	17,85
2. Rusiya	4487	11,19
3. İraq	2516	6,28
4. Birləşmiş Ərəb Əmirliyi	2497	6,23
5. Kanada	2266	5,65
6. Nigeriya	2120	5,29
7. Küveyt	1995	4,98
8. Venesuela	1965	4,90
9. Anqola	1608	4,01
10. Qazaxıstan	1365	3,41
OPEK	22 644,0	56,5

Mənbə: OPEC Annual Statistical Bulletin 2015 (www.opec.org)

Böyük Britaniyada isə daxili hasilatın artırılması ilə əlaqədar olaraq idxaldan asılılıq 60 %-dən 50 %-ə enmişdir. Halbuki digər əksər Avropa ölkələrində (Norveçi çıxmaq şərti ilə) bu göstərici 95-100 % təşkil edir. Başqa sözlə desək, əksər Avropa ölkələrində neftin idxalından asılılıq 95-100 % təşkil edir. Həmçinin Asiyanın da Yaponiya, Cənubi Koreya və Sinqapur kimi ölkələrində də idxaldan

asililiq 100 % təşkil edir. Hindistanda bu göstərici 48-52 %, Malaziya və Çində isə 10 % təşkil edir. Cənubi Amerikada isə Braziliyanın neftin idxalından asılılığı 42%, Çilinin isə 90 % olduğu halda Argentina demək olar ki, bütün tələbatı öz daxili hasilatı hesabına ödəyir.

Gözlənilir ki, neft hasilatı 2017-2020-ci illər arasında özünün ən yüksək səviyyəsinə çatsın. 2020-ci ildən sonra isə dünya neft hasilatının aşağı düşməsi gözlənilir. Bu ehtiyatların tükənməsi ilə əlaqədar baş verəcəkdir. Ona görə də 2010-2020-ci illər arasında qeyri-ənənəvi enerji mənbələrinə marağın artacağı gözlənilir.

Bu illər ərzində isə əsas neft istehlakçıları ABŞ, Avropa və Yaponiya olaraq qalacaqdır. Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyim bütün amillər dünya neft bazarında qiymətin formalaşmasına təsir edən əsas amillərdir.

2020-ci ilə qədər neftin hasilatının bütün dünya üzrə artacağı gözlənilir. Dünya üzrə hasilat orta hesabla 1,9 % artacaq, həmçinin sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 0,8 %, keçid iqtisadiyyatlı inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 2,9 % olacaqdır. Ayrı-ayrı regionlara nəzər saldıqda isə Çində 4,6 %, Şimali Asiyada 4,2 %, Şərqi Asiyada 3,6 %, Afrikada və Latın Amerikasında isə neft hasilatının 2,5 % artacağı gözlənilir.

Neftin hasilatı və istehlakı üzrə 2009 və 2010-cu illərdə ən çox dəyişiklik Avropa və Asiyanın payına düşür. Aşağıda Avropa və Asiyanın 2009 və 2010-cu illər üçün neftin hasilatı və istehlakının dəyişməsi qrafiki verilmişdir :

2014-cu ildə Asiya regionunda həm istehlak, həm də hasilat Avropaya nisbətdə qat-qat çox olmuşdur. Lakin 2010-cu ildə bu göstəricilər dəyişmişdir. Belə ki, 2010-cu ildə Asiya regionunda istehlak Avropaya nisbətdə çox olduğu halda Avropada hasilat Asiyadan daha çox olmuşdur və mütəxəssislər bunun ilin sonuna qədər davam edəcəyini proqnozlaşdırırlar.

Yuxarıda qeyd edilən bütün amillərdən dünya neft bazarında qiymətin formalaşmasına təsir edən amillər sırasına daxildir. Bu amillərdən hər birinin müəyyən qədər dəyişməsi dərhal dünya neft bazarında neft qiymətinə öz müsbət və ya mənfi təsirini göstərir.

Dünya neft bazarı dünyada baş vermiş həm iqtisadi, həm də siyasi hadisələrə o qədər həssas reaksiya verir ki, bu iqtisadi və ya siyasi amillərin birinin və ya bir neçəsinin birlikdə baş verməsi dünya neft bazarına öz təsirini dərhal göstərmiş olur. Bu təsir özünü həm dünya neft qiymətlərində, həm də dünya neft bazarının digər tərkib hissələrində göstərmiş olur.

2.3. Dünya neft qiymətlərinin dinamikası və onu müəyyənləşdirən amillər

Dünya neft qiymətlərinin dinamikasını izləmək üçün mütəxəssislər bir sıra mənbələrdən istifadə edir. Bunlardan biri bazar informasiya bülletenləridir. Bu bülletenlər içərisində ən məşhurları Platt's, Petroleum Intelligence Weekly, Petroleum Argus və başqalarıdır. Həmçinin, ən etibarlı məlumat mənbələrindən biri də Monthly Oil Market Report (aylıq neft bazarı hesabatı) hesab edilir.

Dünyada baş vermiş bir sıra siyasi hadisələr də dünya neft bazarına, əsasən də dünya neft qiymətlərinə öz təsirini göstərdi. 70-ci illərə qədər neft qiymətləri stabil olaraq qalırdı. Lakin, 1970-ci il dünya neft böhranından sonra neftin qiyməti kəskin sürətdə dəyişməyə başladı.

1970-ci illərdə neftin qiyməti stabil idi və 3 dollardan yuxarı qalxmırdı. Ərəb neftinin ixracına embarqo qoyulandan sonra isə 1973-cü ildə neftin qiyməti dörd dəfə bahalaşdı və 12 dollar oldu. 1981-ci ildəki İran –İraq böhranından sonra isə neftin qiyməti 14 dollardan 36 dollara qalxdı.

Mütəxəssislər dünya neft bazarının analizi zamanı əsasən müxtəlif etaplarda baş vermiş qiymət dəyişmələrini, yəni neftin qiymətinin ziq-zaqclarını əsas götürürlər. Bu baxımdan XX əsrdə aşağıda baş vermiş hadisələr əsas götürülür :

- Stabil qiymətlər dövrü (70-ci illərin əvvəlinədək)
- Ərəb neftinə embarqo (1973-1974-cü illər)
- İran inqilabı (1979-cu il)
- 80-ci illərin əvvəlində qiymət enməsi
- 1986-cı ildə qiymətlərin kəskin aşağı enməsi

Qeyd etdiyimiz kimi, dünya neft bazarında qiymətlərin dinamikasına təsir edən və qiyməti müəyyənləşdirən qurumlar neft birjalarıdır.

Eyni zamanda neft birjaları sutka ərzində fəaliyyət göstərdiyindən dünya siyasətində və həmçinin dünya iqtisadiyyatında və cəmiyyətin sosial həyatında baş verən istənilən ciddi dəyişiklik dünya neft qiymətlərinə öz təsirini göstərir.

Dünya neft bazarında neftin qiymətinin dəyişməsi prosesi aşağıdakı mərhələlərə bölünür :

- 70-ci illərə qədər stabil qiymətlər
- ərəb neftinə embarqo və birinci neft sıçrayışı (1973-1974)
- iran inqilabı və ikinci neft sıçrayışı (1979)
- 80-ci illərin birinci yarısı qiymətlərin aşağı enməsi
- 1986-cı il qiymətlərin ən aşağı həddə enməsi
- 1986-1996-cı illər neftin qiymətinin 15-20 dollar arasında dəyişməsi
- 1999-cu ildə üçüncü neft sıçrayışı
- XXI əsrin əvvəllərində neftin qiymətinin tarixdə ən yüksək həddə çatması

Qeyd etməliyik ki, dünya neft bazarında qiymət dəyişməsinə və qiymətin formalaşmasına təsir edən amillər arasında dünya neft hasilatının həcmi və onun dinamika, dünya neft hasilatı, dünya neftinə tələbat və s. kimi məsələlər əsas yeri tutur. Bu amillərin birlikdə və ya birinin ayrılıqda dəyişməsi dünya neft bazarına və dünya neft bazarında qiymətin formalaşmasına öz təsirini göstərir. Bu amillərin bəziləri dünya neft bazarına təsirini məhz dəyişdiyi andan göstərməyə başlayır. Bu da bu cür amillərin dünya neft bazarında qiymətin dəyişməsi prosesinə təsirini danılmazdır.

Bu göstəricilərdən bəzilərinə nəzər salaq, məsələn 2012-2016-cı illər üçün dünya neft tələb və təklif balansının göstəricilərinə nəzər salaq.

Cədvəl 2.2. 2012-2016-cı illər üçün dünya neft tələb və təklif balansı

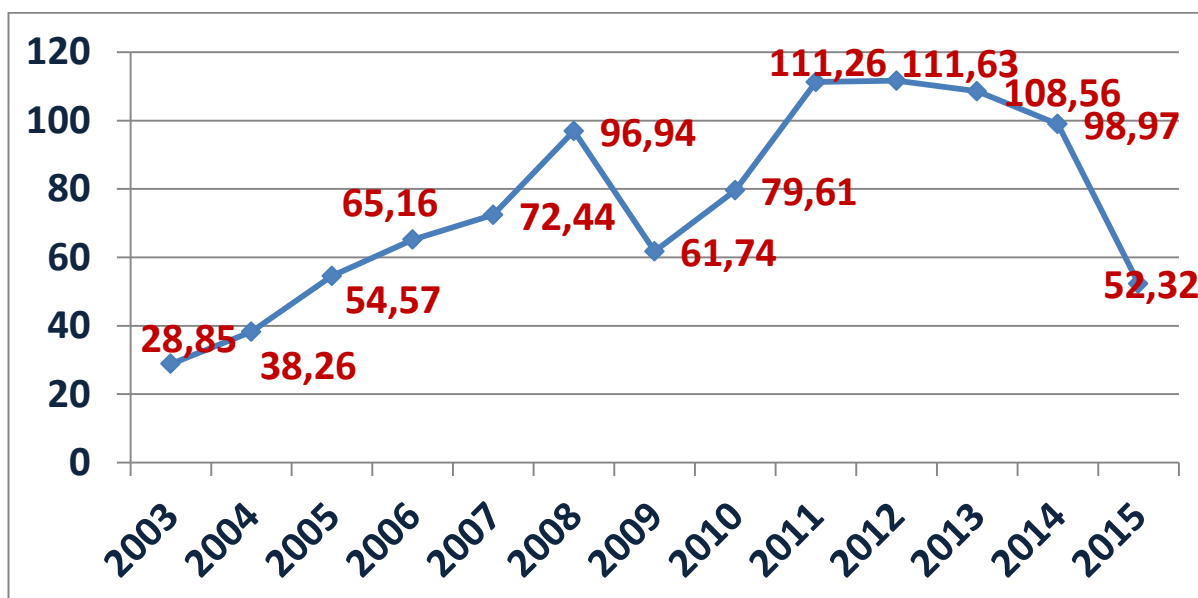
	2012	2013	2014	1Q15	2Q15	3Q15	4Q15	2015	1Q16	2Q16	3Q16	4Q16	2016
World demand													
OECD	45.9	46.0	45.7	46.4	45.4	46.5	46.3	46.2	46.6	45.6	46.7	46.5	46.4
Americas	23.6	24.1	24.1	24.2	24.1	24.8	24.4	24.4	24.4	24.4	25.0	24.6	24.6
Europe	13.8	13.6	13.5	13.5	13.6	14.1	13.7	13.7	13.5	13.6	14.1	13.7	13.7
Asia Pacific	8.5	8.3	8.1	8.7	7.7	7.6	8.3	8.1	8.6	7.6	7.5	8.2	8.0
DCs	28.3	29.2	30.0	30.0	30.7	31.3	30.8	30.7	30.7	31.3	32.0	31.5	31.4
FSU	4.4	4.5	4.6	4.4	4.3	4.6	5.0	4.6	4.4	4.3	4.7	5.0	4.6
Other Europe	0.6	0.6	0.7	0.7	0.6	0.7	0.7	0.7	0.7	0.6	0.7	0.8	0.7
China	9.7	10.1	10.5	10.4	11.1	10.7	11.1	10.8	10.7	11.4	11.0	11.4	11.1
(a) Total world demand	89.1	90.5	91.4	92.0	92.0	93.9	94.0	93.0	93.1	93.3	95.1	95.2	94.2
Non-OPEC supply													
OECD	21.1	22.2	24.2	25.2	24.9	25.3	25.5	25.2	25.2	24.4	24.4	24.7	24.7
Americas	16.7	18.2	20.1	21.0	20.7	21.1	21.2	21.0	20.9	20.4	20.4	20.5	20.5
Europe	3.8	3.6	3.6	3.7	3.8	3.7	3.9	3.8	3.8	3.6	3.5	3.7	3.7
Asia Pacific	0.6	0.5	0.5	0.4	0.4	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.4	0.5
DCs	11.0	11.1	11.3	11.6	11.5	11.4	11.5	11.5	11.4	11.5	11.5	11.7	11.5
FSU	13.4	13.6	13.5	13.8	13.7	13.6	13.7	13.7	13.9	13.5	13.4	13.5	13.6
Other Europe	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
China	4.2	4.2	4.3	4.3	4.4	4.4	4.4	4.4	4.3	4.3	4.3	4.3	4.3
Processing gains	2.1	2.1	2.2	2.2	2.2	2.2	2.2	2.2	2.2	2.2	2.2	2.2	2.2
Total non-OPEC supply	51.9	53.4	55.67	57.2	56.8	57.1	57.4	57.1	57.1	56.1	56.0	56.5	56.4
OPEC NGLs + non-conventional oils	5.7	5.8	6.0	6.0	6.1	6.2	6.3	6.1	6.3	6.3	6.3	6.4	6.3
(b) Total non-OPEC supply and OPEC NGLs	57.6	59.2	61.7	63.2	62.9	63.3	63.7	63.3	63.4	62.4	62.3	62.8	62.7
OPEC crude oil production (secondary sources)	31.9	31.0	30.8	31.0	31.9	32.2	32.2	31.8	32.3				
Total supply	89.6	90.2	92.4	94.2	94.8	95.5	96.0	95.1	95.7				
Balance (stock change and miscellaneous)	0.5	-0.3	1.0	2.2	2.8	1.6	2.0	2.1	2.5				

Mənbə: www.opec.org

Cədvəldə 2008-ci ilin sonu və 2009-cu ilin rübləri üzrə dünya neft tələbatı verilmişdir. Cədvələ nəzər salsaq görürük ki, 2008-ci ilə nisbətən 2009-cu ildə Amerika və Avropa ölkələrində dünya neft tələbatı azalsa da, Asiya və Afrika ölkələrində bu tələbat uyğun olaraq artmışdır. Asiya ölkələrində bu tələbatın artmasına səbəb olan ölkələr sırasında, təbii ki, Yaponiya və Çin əsas yer tutur. Ümumilikdə isə bu regionlarda, yəni Asiya və Afrikada dünya neftinə tələbat 2009-cu ildə əvvəlki ilə nisbətən artmasına baxmayaraq ümumi dünya tələbatı 2009-cu ildə əvvəlki illərə nisbətən azalmışdır. Mütəxəssislər bunu bir sıra

amillərlə əlaqələndirirlər. Bəziləri bunun dünya neft hasilatının dəyişməsi ilə, bəziləri OPEK-in dünya neft bazarında fəaliyyəti ilə, bəziləri isə dünya neft qiymətlərinin tez-tez dəyişməsi ilə əlaqələndirirlər.

Şəkil 2.3. Brent markal neftin 1 barelinin orta illik qiyməti, ABŞ dolları ilə

Mənbə: ABŞ Enerji İnformasiya Administrasiyasının (U.S. Energy Information Administration) rəsmi saytı -

<http://www.eia.gov/dnav/pet/hist/LeafHandler.ashx?n=pet&s=rbrte&f=a>

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, cədvəldə 2010-cu ilin bu günə qədər olan və bu ilin sonuna qədər proqnoz olunan dünya neft tələbatı göstəricisi verilmişdir. Cədvələ nəzər yetirsək görürük ki, 2010-cu ildə əvvəlki ildəki kimi dünya neft tələbatı bəzi regionlar üzrə aşağı düşmüş, bəzi regionlar üzrə isə qalxmışdır. Ümumilikdə isə 2010-cu ildə də 2009-cu ildəki kimi dünya neft tələbatının aşağı düşəcəyi gözlənilir.

Təbii ki, bütün bunlar dünya bazarında neft qiymətlərinin dəyişməsinə təsir göstərir və son dövrlərdə bu göstərici 80-90 ABŞ dolları arasında dəyişir. Bu prosesin 2010-cu ilin sonuna qədər davam etməsi gözlənilir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi dünya bazarında neft qiymətlərinin dəyişməsinə təsir edən amillər sırasında dünya neftinə tələbat, dünya neft ixracı, dünya neft hasilatı və s. olduğu kimi bu amillər sırasına dünya neft ehtiyatlarını da əlavə etmək lazımdır. Belə ki, dünya neft ehtiyatları ilə nə qədər zəngin olarsa, o zaman neft qiymətləri də bir o qədər əlverişli olar.

Lakin əgər dünya neft ehtiyatları tükənmək üzrə olarsa və neft hasilatında qıtlıq yaranarsa bu zaman neft qiymətləri də bir o qədər artmış olar.

Bu baxımdan dünya neft qiymətlərinə təsir edən amillərdən danışarkən dünya neft ehtiyatlarının dinamikasını da bu sıraya əlavə etmək lazımdır. Nəticədə dünya neft ehtiyatlarını nəzərdən keçirmək zərurəti yaranır. Aşağıda 1960-2008-ci illər üçün dünya neft ehtiyatları verilmişdir :

Cədvəl 2.3. 2014-cü il üçün dünya ölkələrinin neft ehtiyatları (milyard barrel)

Ölkələr,	Milyard barrel	Dünyada payı, %
Dünya	1 700,1	100,0
1. Venesuela	298,3	17,5
2. Səudiyyə Ərəbistanı	267,0	15,7
3. Kanada	172,9	10,2
4. İran İR	157,8	9,3
5. İraq	150,0	8,8
6. Rusiya	103,2	6,1
7. Küveyt	101,5	6,0
8. Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	97,8	5,8
9. ABŞ	48,5	2,9
10. Liviya	48,4	2,8
20. Azərbaycan	7,0	0,4

Mənbə: www.bp.com

Göründüyü kimi, 1960-2008-ci illər arasında ən çox dünya neft ehtiyatları Asiya, Afrika ölkələri və OPEK-in payına düşərək dəyişməz qalmışdır. Ən az ehtiyatlar isə Şimali Amerikanın payına düşür. Məhz buna görə də Amerika ölkələri ən çox neft idxal edən ölkələr sırasına daxildir. Eyni zamanda, məhz 1960-cı ildə yaranan OPEK yarandığı ilk vaxtlardan dünya neft ehtiyatlarında və dünya neft ixracında önəmli yeri tutmuşdur. Bu tendensiya bu illərə qədər də davam etməkdədir. Dünya neft ehtiyatlarında OPEK-in payının yüksək olması bu təşkilatda 12 ən çox neft ixrac edən ölkələrin birləşməsi və bu ölkələrinin yeddisinin ölkələrin dünya neft ehtiyatları sıralamasında ilk onluqda yer alması ilə əlaqədardır.

Belə ki, Səudiyyə Ərəbistanı, Anqola, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Liviya, Venesuela, Küveyt, İran, İraq, İndoneziya, Ekvador, Nigeriya və Qətər OPEK-də təmsil olunduqları halda bu ölkələrdən yeddisi yəni, Səudiyyə Ərəbistanı, İran, İraq, Küveyt, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Venesuela, Liviya dünya neft ehtiyatları ilə zəngin ölkələr arasında ilk onluqda qərarlaşmışlar.

Londonun araşdırmalar mərkəzi olan Smith Rea Energy Associates LTD. öz hesabatlarında qeyd edir ki, ölkələr öz neft ehtiyatlarını 350 milyard barrele qədər artırmaqla bilirlər. Bu o zaman baş verə bilər ki, onlar ən müasir texnologiyalardan istifadə etsinlər və kasıb ölkələrə bu istiqamətdə kömək etsinlər. Bu zaman neft hasilatını minimum itki ilə həyata keçirmək mümkündür. Bu üsulla dünya neft ehtiyatlarını 14 ilə qədər artırmaq mümkündür.

Mütəxəssislər neftin bugünkü hasilatına nəzər saldıqda onun ehtiyatlarının orta hesabla 42 il müddətində tükənəcəyini söyləyirlər. Onlar bir sıra neft ixrac edən ölkələrin neft ehtiyatlarının tükənəcəyi müddəti aşağıdakı kimi göstərir.

Dünya neft ehtiyatlarının 25 %-ə qədər Səudiyyə Ərəbistanının payına düşür. Lakin Səudiyyə Ərəbistanında bu günə dünya neft hasilatı və ixracının digər ölkələrə nisbətən qat-qat çox olması onun ehtiyatlarının İraq və Küveytə nisbətən daha tez tükənəcəyini göstərir. Səudiyyə Ərəbistanı ən əsas ABŞ, Avropa və Yaponiyanı xam neftlə təmin edir və demək olar ki, bu ölkələr neftdə Səudiyyə Ərəbistanından asılıdır.

Cədvəl 2.4. Neft ehtiyatlarının tükənmə müddəti

Ölkələr	İllər
İraq	129
Küveyt	128
Səudiyyə Ərəbistanı	83
İran	69
Venesuela	58
Liviya	56
Meksika	43
Rusiya	22
Çin	21
Əlcəzair	19
ABŞ	10
Norveç	9
İndoneziya	9
Böyük Britaniya	5

Mənbə: Statistical Review of World Energy (noyabr 2008)

Dünya neft bazarında qiymətlər son bir neçə ildə kəskin sürətdə dəyişməkdədir. Belə ki, 2008-ci ilin iyul neft qiymətlərinin 147 ABŞ dollarına qalxmasına baxmayaraq daha sonra 2008-ci ilin sonlarına yaxın bu göstərici 50 % düşərək təxminən 70-80 dollar arasında dəyişdi, daha sonra isə 2009-cu ilin ilk iki ayı ərzində neftin qiymətinin birdən-birə 150 dollardan 38 dollara düşməsi müşahidə olundu. Bu proses çox uzun davam etmədi. Hal-hazırda isə dünya bazarında neftin qiymətin qiyməti 80-90 ABŞ dolları arasında dəyişir. Yaxın dövrlərdə bu tendensiyanın dəyişməyəcəyi və nəinki Azərbaycanda, ümumilikdə dünyada neftin qiymətinin 80-90 ABŞ dolları arasında dəyişəcəyi proqnozlaşdırılır.

Fəsil 3.

Müasir şəraitdə neft bazarında qiymətlərin dinamikasının perspektivləri

3.1. Dünya iqtisadiyyatının inkişaf vəziyyəti və onun neft qiymətlərinə təsiri perspektivləri

Dünya neft qiymətləri neftin kəşf olunduğu gündən bəri tez-tez dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklər özünü müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür göstərmiş və müxtəlif təsirlər vasitəsilə dünya neft qiymətləri tez-tez dəyişmişdir. Bu təsirlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- müxtəlif dövrlərdə baş vermiş siyasi hadisələr
- dünya neft hasilatının dəyişməsi
- OPEK-in yaranması
- qlobal iqtisadi böhran və s.

Göründüyü kimi, bu amillərin içərisində qlobal iqtisadi böhran xüsusilə qeyd olunur ki, bu da təbiiyə aiddir. Çünki qlobal iqtisadi böhran dünya neft qiymətlərinə təsir edən ən əsas amillərdəndir.

1997-ci ildən dünya neft qiymətləri kəskin sürətdə aşağı enməyə başladı. Bu proses 1998-ci ildə də davam etdi. 1999-cu ildə “qara qızıl”ın qiyməti son 20 ildə ən aşağı həddə 11 ABŞ dollarına düşdü. Bu son dövrlərdə dünya neft bazarının aldığı ən böyük zərbələrdən bir idi. Ümumiyyətlə, əvvəlki ədəbiyyatlarda ikinci dünya müharibəsindən sonra dünya bazarında neft qiymətlərinin kəskin enişinin aşağıdakı üç mərhələsi göstərilir:

- 1986-cı ildə
- 1988-ci ildə
- 1998-ci ildə

1986-cı ildə dünya neft qiymətləri 51.1%, 1988-ci ildə 22.1% və 1998-ci ildə 29.6% aşağı enmiş və dünya neft bazarına öz təsirini göstərmişdir.

Bu dövrlərdə dünya neft qiymətlərinin bu cür kəskin enişi bir sıra siyasi və iqtisadi səbəblərlə əlaqədardır.

Bu dövrlərdə dünya neft qiymətlərinin kəskin enişinin səbəblərinin iki qrupda göstərmək olar : fundamental (və ya makroiqtisadi) və digər.

Birinci qrupa aşağıdakı amillər daxildir :

- Şüurlu surətdə neft məhsullarına tələbatın aşağı salınması
- Sənaye məhsulları istehsalının son 10 ildə ən aşağı səviyyəyə düşməsi
- Rusiyada, Latın Amerikasında və Avropada böhranın dərinləşməsi
- Milli valyutaların devalivasiyası
- Xammalın aşağı qiymətlə ixracının artırılması

İkinci qrupa isə qiymətlərin aşağı düşməsinin ən əsas səbəbi olan iri neft istehsalçıları arasındakı fikir ayrılığı daxildir. Bu fikir ayrılığı özünü həm OPEK daxilindəki neft ixrac edən ölkələr arasında, həm də digər neft ixracı ölkələri arasında baş vermişdir. Lakin fundamental səbəblər dünya neft qiymətlərinin kəskin enişinin əsas səbəbləri kimi qeyd olunur.

Bütün bunlara baxmayaraq, əvvəldə qeyd etdiyimiz 1986, 1988, 1998-ci illərdə dünya neft qiymətlərinin kəskin enişləri sırasına son dövrlərdə baş vermiş və bütün dünya ölkələrinin iqtisadiyyatını son dərəcə sarsıtmış global iqtisadi böhranı da əlavə etmək lazımdır. Bu da ikinci dünya müharibəsindən sonra dünya neft qiymətlərinin kəskin enişinin dörd əsas dövrdə analizini reallaşdırır. Bu dövrlər aşağıdakılardır:

- 1986-cı ildə 51,1 %
- 1988-ci ildə 22,1 %
- 1998-ci ildə 29,6 %
- 2009-cu ildə isə 74,4 %

Göründüyü kimi, ən çox qiymət enışı məhz 2009-cu ildə global iqtisadi böhranın təsiri ilə baş vermişdir və bu tarixə dünya neft qiymətlərinin ən kəskin enməsi dövrü kimi düşdü.

ABŞ bazarlarında baş verən iqtisadi böhran bütün dünyada öz təsirini göstərdi. Vaxt irəlilədikcə böhranın dərinliyi ortaya çıxdı və yeni xüsusiyyətlər qazandı. Böhranın ABŞ bazarlarında yaranmasına baxmayaraq qısa müddət ərzində böhran bütün dünya bazarlarına və ölkə iqtisadiyyatlarına təsir etməyə başladı. Bu vəziyyət dünya bazarlarının hansı səviyyədə bir-biri ilə əlaqəli olduğunu ortaya qoydu.

Beləliklə, böhran yerli bir hadisədən ortaya çıxıb qlobal bir hala gəldi. Böhrandan təsirlənən ölkələr tədbirlər görməyə başladılar, lakin qısa müddət ərzində bütün dünya ölkələrinin birlikdə tədbir görmələrinin vacibliyi ortaya çıxdı. Heç bir ölkə tək başına bu böhranın öhdəsindən gələ bilməzdi.

Böhrandan əvvəl bazarlarda nikbin bir hava hakim idi. Əmlak bazarlarında qiymətlər artdı. Neft qiymətləri yüksələn tələb gözləntiləri istiqamətində daimi bir artım ortaya qoydu. 2008-ci ilin iyul ayında neft qiymətləri 147 dollar/barrelə yüksəldi. Neft qiymətlərindəki artım və quraqlıq səbəbilə qida maddələrinin qiymətləri yüksəldi və böhran qlobal miqyas almağa başladı.

Dünya bazarlarında daralma olduğu üçün tələbin artması, yaxud, azalması barədə gözləntilər, sərmayədarları nıgaran etdi. Maliyyə sahəsindəki böhranın səviyyəsi yüksək olduğundan dünya bazarlarında dərin təsir bağışladı. Qızıl qiymətlərinin çox yüksək səviyyələrə çıxması etimadsız mühitin bir göstəricisi idi. Bu böhran 1929-cu ildə ABŞ-da başlayan böyük böhran ilə müqayisə edildi. O dövrdə ABŞ çox böyük zərərlərə məruz qalmış, işsizlik yüksək həddə çatmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, qlobal iqtisadi böhrandan əvvəl neft qiymətləri artaraq tarixində ən yüksək səviyyəyə çıxmışdı. 2008-ci ilin iyul ayında neftin qiyməti 147 dollar/barrel oldu. Neft ixrac edən ölkələr qiymət artımından məmnuniyyət duyduqlar, lakin istehlakçılar yüksələn qiymətlərlə üzləşdilər. Bu yüksək qiymətləri daimi olaraq şərtləndirən ölkələr büdcələrini və xərclərini ona görə planlamışdılar.

Lakin iqtisadi böhranın baş verməsilə tələbin azalacağı barədəki intizar bazarlara hakim olmağa başladı və bu vəziyyət qiymətlərin sürətlə düşməsinə gətirib çıxardı. Oktyabr ayının ortalarında xam neft qiymətləri bir neçə ay əvvəlinə görə 50 faiz düşərək 70 dolların aşağısına endi.

Neft ixrac edən ölkələr təşkilatı - OPEK təcili yığıncaq keçirmə qərarına gəldi. Həmin ölkələr o qədər panika içində idilər ki, təşkilatın 2008-ci ilin dekabr ayının 17-sindəki yığıncağını irəli çəkdi və onlar 2008-ci ilin oktyabr ayının 24-ü tarixində bir araya gəldilər.

Bəzi üzv ölkələr sürətlə düşən neft qiymətlərinin qarşısını almaq üçün istehsalatın azaldılmasını istədilər. OPEK dünya neft ixracatının yalnız 40 faizinə yaxın bir istehsalat miqdarına sahib olduğu üçün bir başa qiymətlərin dəyişməsində təsirli olmaya bilər və neft qiymətləri düşməyə davam edə bilərdi və belə də oldu.

2008-ci ilin IV rübü ərzində dünya iqtisadiyyatı zəifləməyə başladıqca, neftə tələb də azalmağa başladı. Bunu gören spekuliyantlar pullarını itirməmək üçün investisiya obyektini kimi aldıkları nefti satmağa başladılar və bu 2009-cu ilin ilk iki ayı ərzində neftin qiymətinin birdən-birə 150 ABŞ dollarından 38 ABŞ dollarına düşməsinə səbəb oldu. Nəticədə bu neft gəlirlərindən asılı olan bir çox ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın da neft ixracı gəlirlərinin də kəskin azalmasına gətirib çıxartdı. OPEK isə bu prosesin qarşısını almaqda gücsüz idi.

Ümumilikdə, 2008-ci il dünya iqtisadiyyatında davamlı yüksək artımın dayanması ilə tarixə düşdü. Dünya iqtisadiyyatının taleyini həll edən ölkələrdəndən (ABŞ, Yaponiya, Çin, Böyük Britaniya, Hindistan, Almaniya, Fransa, İtaliya, Rusiya) heç biri global böhranın təsirindən yaxa qurtara bilmədi. Dünya üzrə ÜDM-in təxminən 70%-i bu ölkələrdə formalaşır. Yer kürəsi əhalisinin təqribən yarısı onların payına düşür. Global iqtisadi böhran nəticəsində dünya üzrə orta illik artım tempi 2 dəfəyədək azalaraq 2007-ci ildəki 5 %-dən 2,5 %-ə endi. Böhranın pik dövründə neft və neft-kimya sahələrində istehsal 60% azaldı.

Global iqtisadi böhran globallaşma və ölkələrin qarşılıqlı maliyyə asılılığı şəraitində inkişaf etmişdir. Bütün ölkələr global iqtisadi böhranın aqibətini bu və ya başqa dərəcədə özlərində hiss etmişlər.

Azərbaycan iqtisadiyyatının global iqtisadiyyata açıq olması və inteqrasiyası onda dünya maliyyə böhranının əks olunmasına səbəb oldu.

Qlobal iqtisadi böhran Azərbaycanın da neft və qeyri-neft sektoruna öz təsirini göstərdi. Neft istehsalçısı olan ölkələr kimi Azərbaycan dünya bazarında neftin qiymətinin ucuzlaşması ilə çox əhəmiyyətli zərərə məruz qalmışdır. Böhrana qədər bareli 150 dollar olan neft, böhran sonrası 30-40 dollara qədər ucuzlaşdı. Bu ucuzlaşma Azərbaycanın neft gəlirlərinə olduqca mənfi təsir etdi. Ümumiyyətlə, neftin ucuzlaşması dövlət büdcəsinin 75-80 %-nin neft sektoru hesabına formalaşdığı, ixracatının 97%-dən çoxunu neft və neft məhsullarının hesabına təşkil edilməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün bir çox problemləri də öz yanında gətirməkdə idi. Enerji daşıyıcılarının qiymətinin azalması təkcə iqtisadi deyil, o cümlədən sosial baxımdan mənfi nəticələri meydana çıxara bilərdi. Qlobal maliyyə böhranı sonrası Azərbaycan hökuməti bir çox irihəcmli infrastruktur layihələrinin reallaşdırmağı bir neçə il sonraya təxirə saldı. Xüsusilə yeni metro tikintisi layihələri, Xəzər dənizi üstündə körpü və bir sıra qurğuların qurulması layihələri böhranın nəticələrinin səngiməsindən sonraya təxirə salındı.

2008-ci ildə iqtisadi böhranla əlaqədar olaraq neftin qiymətinin illik amplitudası da yüksək olmuşdur. Belə ki, brent markalı neftin qiyməti il ərzində 144.9 ABŞ dollarından 38,1 ABŞ dollarına qədər dəyişmişdir. Azərbaycan üçün isə neftin hər barelinin 10 dollar ucuzlaşması 2,2 milyard dollar itki deməkdir. Lakin xam neftin hər bareli üçün qiymətin hətta 40 dollara düşəcəyi halda belə dövlət büdcəsinin icrasında problem gözlənilmirdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət büdcəsində neft gəlirlərinin dördüdə üçü Dövlət Neft Fondunun transfertlərindən ibarətdir.

Qlobal böhran zamanı 2009-cu ilin əvvəllərində dünya bazarında neftin qiymətinin 147 ABŞ dollarından 50 ABŞ dollarına qədər enməsi Azərbaycan Dövlət Neft Fonduna daxilolmaların həcmi azaltdı. Lakin büdcədə neftin qiyməti 70 dollar civarında müəyyənləşdirilmişdi. Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il dövlət büdcəsinin gəlirləri 12 mlrd. 177 mln. manat, xərcləri 12 mlrd. 355 mln. manat məbləğində nəzərdə tutulmuşdur.

2008-ci ilə nisbətən 2009-cu ildə də dövlət büdcəsinin neftdən asılılığı bir qədər də gücləndi. Əgər 2007-ci ildə dövlət büdcəsinin qeyri-neft büdcə kəsirinin qeyri neft sektorunda formalaşan ÜDM-ə nisbəti 32% təşkil etmişdisə, 2009-cu ildə həmin göstəricinin 42,5%-ə qədər yüksəldi. Bu da öz növbəsində ölkəmizin iqtisadiyyatına təsirsiz ötüşmədi.

Müasir global maliyyə böhranının qarşısının alınması tədbirləri kimi aşağıdakı təklifləri irəli sürmək olar:

- süni qiymət artımlarına, inhisarçılığa və haqsız rəqabətə qarşı dövlət nəzarət tədbirlərinin gücləndirilməsi;
- xaricdə saxlanılan valyuta ehtiyatlarının bir hissəsinin güzəştli şərtlərlə yerli bankların istifadəsinə verilməsi, ümumiyyətlə, banklararası və əhaliyə ünvanlanmış güzəştli kreditlərin stimullaşdırılması;
- fermerlərə və digər sahibkarlara dövlət köməyinin artırılması, regional və sektoral vergi güzəştlərinin tətbiqi, qeyri-neft sektoru üzrə ixracın stimullaşdırılması;
- dövlət investisiya proqramının prioritetlərinə yenidən baxılması, büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadənin və dövlət maliyyə intizamının gücləndirilməsi;
- sayı getdikcə artan işsizlərin təkrar peşə hazırlığını təmin edən layihələrin maliyyələşdirilməsi və onlara verilən müavinətlərin artırılması və s.

Bütün deyilənlərə yekun olaraq belə söyləmək olar ki, global tarazsızlıq, Amerika maliyyə böhranı, bu iki amildən irəli gələn kredit sıxıntısı və neftin qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi və digər amillər (məs., pul baratlarının azalması) dünyada və o cümlədən Azərbaycanda iqtisadi aktivliyin xeyli aşağı düşməsinə gətirib çıxartdı.

2008-ci ilin iyul ayında neftin bir barrelinin qiyməti 147 ABŞ dolları oldu. Neft ixrac edən ölkələr qiymət artımından sevinirdilər, lakin istehlakçılar yüksələn qiymətlərlə üzləşdilər.

Bu yüksək qiymətlərin olması bəzi ölkələrə, yəni neft ixrac edən ölkələrə gələn pul kütləsinin artmasının uzunmüddətli olacağını hesab edərək büdcələrini və xərclərini ona görə planlaşdırmağa sövq etdi.

Lakin iqtisadi böhranın baş verməsilə tələbin azalması bazarlara hakim oldu və bu vəziyyət qiymətlərin sürətlə düşməsinə gətirib çıxardı. 2008-ci ilin oktyabr ayının ortalarında xam neftin qiyməti bir neçə ay əvvələ nisbətən 50 faiz düşərək 70 dollara endi. Neft ixrac edən ölkələr təşkilatı OPEK təcili olaraq həmin ilin oktyabrın 24-ündə bir araya gəldilər. Bəzi üzv ölkələr sürətlə düşən neft qiymətlərinin qarşısını almaq üçün istehsalatı azaltmağı təklif etdilər.

İlk növbədə neft və neft-kimya sahələrində əksini tapmış dünya maliyyə böhranı alüminium sənayesi və iqtisadiyyatın başqa sahələrində də öz təsirini göstərmişdir. Buna neftin qiymətinin birdən-birə üç dəfə düşməsi səbəb olmuşdur.

XIX əsrin birinci yarısından sonra iqtisadi böhranlar hər 4 ildən, 8-12 ildən, 20 ildən, 45-60 ildən bir təkrarlanır və gələcəkdə də bu cür global böhranların baş verməsi qaçılmazdır.

3.2. Azərbaycanın dünya neft bazarında iştirakı xüsusiyyətləri və perspektivləri

Azərbaycan qədim dövrlərdən öz təbii sərvətləri, neft, qaz kimi zənginlikləri ilə məşhur olmuşdur. Bu sahədə partlayış isə XIX əsrin sonlarında baş vermiş və beləliklə, Azərbaycanda neft sənayesinin əsası qoyulmuşdur. 1901-ci ildə Azərbaycan 11.5 milyon ton neft hasil edərək dünyada birinci yerə çıxmışdır (ABŞ-da həmin ildə 9.1 milyon ton neft hasil edilmişdir). 1941-ci ildə isə Azərbaycanın neft hasilatı tarixində (2006-2007-ci illər istisna olmaqla) maksimum miqdarda 23.5 milyon ton neft çıxarılmışdır və bu da bütün keçmiş Sovetlər Birliyi neftinin 71.4%-ni təşkil etmişdir. Belə yüksək hasilat SSRİ-nin İkinci dünya müharibəsindəki qələbəsini təmin etmiş, ölkə iqtisadiyyatının qarşısında duran bir çox məsələlərin həllində neftin xüsusi rolunu daha da

artırmışdır. Nəticədə, Azərbaycanın, xüsusilə Bakının o dövrdəki inkişafında neft amilinin əvəzsiz rolu olmuşdur.

XX əsrin 90-cı illərini Azərbaycanda ikinci «neft partlayışı» dövrü kimi qiymətləndirirlər. Bütün bunlar ölkənin xarici sərmayəçilərlə imzaladığı müqavilələrin nəticəsi idi.

Təkcə 1994 - 2006-cı illərdə neftlə bağlı 26 müqaviləyə imza atılmışdır. Bunlardan ən böyüyü və yadda qalanı 1994-cü ildin 20 sentyabrında imzalanmış «Əsrin müqaviləsi» idi. Bu müqaviləni dünyanın 8 ölkəsindən 11 iri neft şirkəti imzalamışdır.

Dünyanın ən iri və aparıcı dövlətlərinin neft şirkətləri ilə belə bir sazişin imzalanması Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyev cənablarının müdrik siyasətinin, uzaqgörənliyinin və siyasi cəsarətinin ifadəsi idi. Saziş demək olar ki, bütün dünya ölkələrinin Azərbaycana inamını artırdı və sonradan dünyanın ən böyük və tanınmış neft şirkətlərinin ölkəmizə axınına şərait yaratdı.

Azərbaycan dünyanın aparıcı maliyyə təşkilatlarının etibarını qazanıb. Nəticədə Azərbaycana kreditlər şəklində təxminən 1,5 milyard dollar vəsait verilib.

Ölkə öz qapılarını xarici sərmayəçilərin üzünə açıb. Azərbaycanda minlərlə yeni ofis açılıb, ölkə vətəndaşları müasir biznes qaydalarına yiyələnmək imkanı əldə edib. Azərbaycan əhəmiyyətli miqdarda valyuta ehtiyatları formalaşdırıb.

Bu vaxta qədər ARDNŞ və xarici neft şirkətləri arasında Həsilatın pay bölgüsü tipli 29 saziş imzalanmışdır. Bunlardan 16 saziş Xəzərin Azərbaycan sektorunu, 13 saziş isə quru sahələrini əhatə edir.

1995-ci ildən 2002-ci ilə qədər Azərbaycanın neft layihələrinə 4,161 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyulub.

Neft sənayesi Respublikanın ən mühüm sənaye sahələrindən biridir. Azərbaycan neftinin yüksək keyfiyyətliliyi və ondan istehsal olunan məhsullar, ixracatda neftin xüsusi çəkisinin yüksək olması, neft ehtiyatının zənginliyi Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynadığını bir daha təmin edir.

Neft sənayesi və onunla bağlı olan emaledici sahələrin inkişafı sayəsində respublikamızın sənayeləşdirilməsində ən mühüm bazalardan biri olmuşdur.

Hazırda respublikamızda istehsal olunan ÜMM-un 61%, əsas istehsal fondlarının 41% və sənaye istehsal işçilərinin 35,5%-i neft sənayesinin payına düşür. Azərbaycan neft hasilatının səviyyəsinə görə hazırda dünyanın 92 dövləti arasında 32-ci yeri tutur. Hazırda respublikamızda 14 mln. tondan (qaz kondensatı ilə birlikdə) çox neft hasil edilir. Neft hasilatının dinamikası göstərir ki, son 50 ildə hasilat stabil olmamışdır.

Neft gəlirlərinin sürətli artımı neft sektorunu ölkə iqtisadiyyatının həlledici sahəsinə çevirib. Bir tərəfdən neft hasilatı və satışı sahəsində əldə olunan nailiyyətlər, digər tərəfdən dünya bazarında neftin satış qiymətinin yüksəlməsi ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin (ÜDM-ə və büdcə gəlirlərinə, xarici ticarət dövriyyəsinə və s.) dinamik artımına olduqca ciddi təsir göstərib. Aşağıdakı cədvəl və qrafiklərdən də son bir neçə ildə baş verən bu iqtisadi prosesləri daha yaxından izləyə bilərsiniz.

Cədvəl 3.1. Azərbaycanda neft hasilatı və ixracının dinamikası

İllər	Neft hasilatı, min tonla	Neft ixracı, min tonla	İllər	Neft hasilatı, min tonla	Neft ixracı, min tonla
1994	9 563	-	2005	22 214	6 345,0
1995	9 161	-	2006	32 268	9 215,4
1996	9 100	-	2007	42 598	6 313,7
1997	9 071	292,7	2008	44 514	78 085,7
1998	11 424	2 149,3	2009	50 416	27 829,5
1999	13 807	4 268,5	2010	50 838	31 916,8
2000	14 017	5 511,6	2011	45626,0	37450,0
2001	14 909	9 142,5	2012	43375,0	34935,9
2002	15 334	8 793,6	2013	43457,0	34245,1
2003	15 381	9 093,1	2014	42076,0	33040,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)

Hasilatın artım dinamikasına uyğun olaraq yaxın illərdə neft gəlirlərinin daha böyük sürətlə artımı gözlənilir. Təkcə 2009-2011-ci illər ərzində Azərbaycanın ümumilikdə neft satışından ən azı 60 milyard dollara yaxın gəlir götürəcəyi proqnozlaşdırılır. Neftin qiyməti bir barrel üçün 70 dollar olarsa, bu müddət ərzində hər il orta hesabla 18 milyard dollar gəlir gözlənilir. Halbuki Azərbaycanın «Azeri Light» markalı neftinin bir barreli dünya bazarında təqribən 80-90 ABŞ dolları arasında satılır və proqnozlara görə, 2011-ci il ərzində neftin orta illik qiyməti bir barrel üçün 75 dollardan az olmayacaq.

Ümumiyyətlə, proqnoza görə, neftin qiyməti bir barrel üçün 70 dollarlıq həddən aşağı düşməsə, 2024-cü ilədək təkcə Azəri-Çıraq-Günəşli, Şahdəniz yataqlarından, BTC və Cənubi Qafqaz boru kəmərinin istifadəsindən dövlətin gəlirlərinin həcmi 350 milyard dollardan artıq olacaq.

Bu artım tendensiyası Dövlət Neft Fondunun gəlirlərində də aşkar görünür. Fondun gəlirləri 2006-cı ildə əvvəlki ilə nisbətən təqribən 50 faiz, 2007-ci ilin büdcəsində 50 faizdən yuxarı, 2008-ci ildə isə daha böyük faizlə artmışdır. Artıq Azərbaycan böyük həcmdə neft gəlirlərini qəbul etməyə başlayıb. 2005-ci ildə neft sazişlərinin həyata keçirilməsindən əldə edilmiş vəsait təqribən 660 milyon, 2006-cı ildə 985,9 milyon, 2007-ci ildə 1555 milyon AZN (büdcəyə əsasən, proqnoz) olub. Bu da 1995-ci ilin büdcəsindən müvafiq olaraq təqribən 1,5, 2,2 və 3,5 dəfə çoxdur.

Neft gəlirləri artdıqca dövlət büdcəsi də (xüsusən də DNF-dən büdcəyə transfertlərin təsiri ilə) buna müvafiq olaraq getdikcə böyüyür.

Azərbaycanın dövlət büdcəsinin 2003-cü ildə gəlirləri 1220,8 mln. AZN, xərcləri 1266,7 mln. AZN, 2004-cü ildə gəliri 1509,5 mln. AZN, xərcləri 1475,8 mln. AZN, 2005-ci ildə gəlirləri 2055,2 mln. AZN, xərcləri 2140,06 mln. AZN, 2006-cı ildə gəliri 3868,1 mln. AZN, xərcləri 3790,1 mln. AZN. 2007-ci ildə gəlirləri 5770,9 mln. AZN, xərcləri 6314,9 mln. AZN olub, 2008-ci ildə isə gəlirləri 7392,5 mln. AZN, xərcləri 8519,0 mln. AZN həcmində olub.

Cədvəl 3.2. Neft fondunun gəlir və xərcləri.

İllər	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Neft Fondunun gəlirləri (mln. AZN)	222	294,8	363,98	322,86	660	985,9	1886,2	10 144,7
Neft Fondunun xərcləri (mln. AZN)	0,812	86,8	236,02	147,24	233	981,3	1061,2	4, 380 8

Mənbə: ARDNF

Bunları qeyd etməkdə əsas məqsəd ARDNF-dən dövlət büdcəsinə daxilolmaların faiz nisbətini görməkdir. ARDNF-dən dövlət büdcəsinə 2003-cü ildə 100 mln. AZN, 2004-cü ildə 130 mln. AZN, 2005-ci ildə 150 mln. AZN, 2006-cı ildə 585 mln. AZN, 2007-ci il 585 mln. AZN vəsait transfert olunub, 2008-ci ildə isə 1,1 miyard AZN məbləğində transfert baş vermişdir. Ümumiyyətlə isə, büdcədə neftin payı 2004-cü ilə 42%, 2005-ci ildə 54%, 2006-cı ildə 58% faiz olub. 2007-ci ildə bu həcm 59% faiz olsa da, hesablamalara görə 2008-ci ildə bu göstərici 70 %-ə yaxın olmuşdur.

Məlumdur ki, 4-5 ildən sonra Azərbaycanda neft hasilatının səviyyəsi aşağı düşməyə başlayacaq. Deməli, dövlət büdcəsinin gəlirləri də neft gəlirlərinə müvafiq olaraq getdikcə azalacaq. Bu isə o deməkdir ki, artıq Azərbaycan tədricən neftin «büdcə tələsinə» (neft gəlirləri hesabına büdcənin «şişməsi» və bu gəlirlər azaldıqda büdcə kəsiri problemi ilə üz-üzə qalmaq) düşməmək üçün siyasət həyata keçirməlidir və keçirir. Bunun üçün ən əsas siyasət qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsidir.

Son illərdə Azərbaycanın «Holland sindromu»na tutulmaması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilməkdədir. «Holland sindromu»nun ən əsas əlamətlərdən bir neçəsi aşağıda göstərilmişdir :

- Neft istehsalı və ixracının artmasından əldə edilən neft gəlirlərinin (xarici valyutanın) valyuta bazarına daxil olması nəticəsində milli valyutanın möhkəmlənməsi;
- Milli valyutanın möhkəmlənməsi nəticəsində ənənəvi ixrac məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsi və ixracın səviyyəsinin azalması;
- Xam neft istehsalının həcmnin sürətlə artımı, sənayenin qeyri-neft sektorunda istehsal məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin azalması nəticəsində istər iqtisadiyyatın, istərsə də sənayenin sahə strukturunun dəyişməsi və iqtisadiyyatda birtərəfli inkişafın baş verməsi;
- Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin neftdən asılılığının artması və dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsindən (neft hasilatının azalmasından və ya tükənməsindən) büdcənin qarşılaşa biləcəyi təhlükənin dərinləşməsi;

Dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan indi təbii olaraq müstəqil də iqtisadi siyasət yeridir. Bu siyasətin tərkib hissələrindən biri də neftin qiymətinin müəyyən edilməsidir. Burada isə nə qədər sərbəstlik olsa da dünya neft bazarında baş verən meyllərlə hesablaşmaq zərurəti yarandı.

Hazırda Azərbaycan nefti ilə bağlı mühüm reallıq ondan ibarətdir ki, neftin qiyməti respublikada bir çox neft istehsalçı ölkələrində olduğu kimi iki standartda daxili və xarici qiymətlərdə əksini tapır. Bu obyektiv gerçəkliyin formal tərəfləri də görünəndir.

Belə ki, emal sferasında mövcud çeşid və keyfiyyət məhdudluğu belə qiymət fərqi təsirini nümayiş etdirir. Analoji gerçəklik MDB məkanının neft hasilatçısı olan digər ölkələrində də mövcuddur. Konkret olaraq, Rusiya Federasiyasında daxili qiymətlər xarici qiymətlərdən xeyli aşağıdır.

Burada ikili standartlardan vahid standartla keçidin yaxın perspektivdə baş verməməsi proqnoz edilir. Göstərilir ki, belə meyl ölkə müəssisələrinin iqtisadi aktivliyi və sosial durumdakı təsirsiz ötürülməyəcəkdir. Bununla da, yaxşı başa düşülür ki, iqtisadiyyatın bazar müstəvisində normal irəliləyişi, enerji təhlükəsizliyi problemi vahid qiymət sisteminə keçidi qaçılmazdır.

ARDNŞ 2008-ci ildə 8641 min ton neft hasil edilmişdir. Bu neftin 85% emal olunmuş və emal məhsullarının yarısına qədəri xaricə göndərilmişdir. İxrac məhsulunda xam neft 1303,3 min ton təşkil etmişdir. Əlbəttə yüksək emal potensialı ölkədə neft məhsullarının ixracı daha çox faydalılıq gətirməlidir.

Lakin, göründüyü kimi Azərbaycan şəriksiz olaraq tam özünəməxsus neft də ixrac edir. Bu hal onun dünya bazarındakı qiymət meyli ilə hesablaşması vəziyyəti yaradır.

Tarazlığın saxlanması üçün isə dəyər göstəriciləri daxili qiymətlərlə də uzlaşdırılmalıdır. Belə ki, dünya bazarında qiymətin aşağı düşməsi istehsalçıların təsərrüfat fəaliyyətində əks olunur. Buna görə də neft hasilatçıları çıxarılan məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması istiqamətində tədbirlər həyata keçirməlidirlər.

Respublikada neftin qiymətinin müəyyən edilməsi və tənzimlənməsində kompleks tədbirlər sistemi aşağıdakı bazar təsisatlarının formalaşdırılması ilə səmərəlilik tapa bilər:

- Hasilat sferasında oliqopoliyanın təminatı
- Daxili neft qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi
- Alternativ topdansaş treyderlərin yaradılması
- Daxili neft birjasının təsisi və regional ticarət bazarının formalaşdırılması
- Neftin keyfiyyət bankının yaradılması
- Dövlət neft-qaz və o cümlədən neft məhsulları üzrə ehtiyat fondunun yaradılması

NƏTİCƏ

Son 30 ildə dünya neft bazarının dünya iqtisadiyyatında rolunun yüksək olmasına baxmayaraq dünya neft bazarı müxtəlif siyasi və digər təsirlər nəticəsində kəskin dəyişmişdir. Belə ki, bütün bu proseslərlə əlaqədar olaraq dünya neft bazarının strukturu, qiymətəmələgəlmə prinsipi və liberallaşma dərəcəsi kəskin surətdə dəyişmişdir.

Neft bir sıra dünya neft birjalarında və ya xammal birjalarında satılır ki, bunlardan ən iriləri Nyu-York (NYMEX) birjası və Beynəlxalq neft birjası (İPE, London) hesab olunur. Bunlardan başqa Sinqapur, Yaponiya və Venesuela birjalarında da yüksək həcmli neft satışı əməliyyatları həyata keçirilir.

Dünya neft bazarında qiymət əmələgəlməsinə təsir edən amillərdən ən əsasları sırasında dünya neft ixracı və dünya neft istehsalı və ya hasilatı yer tutur. Bu göstəricilərdən birinin və ya hamısının birlikdə dəyişməsi dünya neft bazarında qiymətlərin dəyişməsinə dərhal öz təsirini göstərir. Məsələn, dünyanın ən iri neft hasilatçısı və ixracatçısı olan OPEK hasilatı və eyni zamanda ixracı azaltmağı qərara alsaydı bu dərhal dünya neft bazarına öz təsirini göstərəcəkdir.

OPEK-ə üzv ölkələr dünya neft ehtiyatlarının 2/3 idarə edirlər. OPEK-ə üzv ölkələr il ərzində ardıcıl görüşlər keçirirlər. Bu görüşlər ildə iki dəfə, ya da hər kvartalda 1 dəfə baş verir. Görüşlərdə xam neftin hasilatının həcmindən dəyişdirilməsi haqqında danışıqlar aparılır.

OPEK üçün əsas qiymət göstəricisi “neft səbəti” hesab olunur. “Neft səbəti” yeddi neft növü əsasında təyin edilən indeksdir. Bura Əlcəzairin “Saharan”, İndoneziyanın “Minas”, Nigeriyanın “Bonny light”, Səudiyyə Ərəbistanının “Arabian light” və “Dubai”, Venesuellanın “Tia Juana” və Meksikanın “İsthmus” növləri daxildir. OPEK-in əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

1. üzv dövlətlərin neft siyasətinin əlaqələndirilməsi və unifikasiyası
2. üzv ölkələrin maraqlarının qorunması üçün daha effektiv fərdi və kollektiv vasitələrin müəyyən olunması
3. Dünya neft bazarında neftin qiymətinin sabilliyinin təmin edilməsi
4. Neft hasil edən ölkələrə diqqət yetirilməsi və aşağıdakıların təmin edilməsi:

- a) Neft istehsal edən ölkələrin gəlirlərinin dayanıqlığı
- b) İstehsalatçı ölkələrin effektiv, səmərəli və mütəmadi olaraq neftlə təmin olunması
- c) Neft sənayesinə investisiyalardan gələn gəlirlərin ədalətli bölgüsü
- d) Bugünkü və gələcək nəsillərin rifahı üçün ətraf mühitin mühafizəsi

5. OPEK-ə üzv olmayan ölkələrlə dünya bazarında neft qiymətinin stabilləşdirilməsi məqsədilə əməkdaşlıq.

Hazırda böyük təbii resurslara malik olan, lakin onları mənimsəyə bilməyən Afrika və Latin Amerikası ölkələri TMK-nın əsas maraq obyektinə çevrilmişdir. Rusiya, Qazaxıstan, Özbəkistan və Azərbaycanın təbii resursları, ilk növbədə isə, neft, qaz, kömür, müxtəlif filizlər, qiymətli metallar və s. onların diqqət mərkəzindədir. TMK-lar ilə əməkdaşlıq böyük səmərə verir: ölkə qabaqcıl texnologiyaları əldə edir, xammal resursları mənimsənilərək təsərrüfat fəaliyyətinə cəlb olunur, məşğulluq genişlənir, gəlirlər artır və s. Amma gələcək yaxşı planlaşdırılmalıdır: hökumətlər yalnız xammal layihələrinə aludə olub, emal sənayesi sahələrinin, kənd təsərrüfatının inkişafına, müasir infrastrukturun yaradılmasına lazımı diqqət yetirmədikdə, ölkə qüdrətli TMK-nın tələbatlarına (onlara isə yalnız xammal gərəkdir) möhkəm tellərlə bağlanır. Bu ssenari fərziyyəvi deyil, bu gün böyük təbii resurslara malik inkişaf etməkdə olan ölkələrin üzləşdiyi real vəziyyətdir. Bunun nəticəsində ölkə BƏB prosesinə tabe rolda cəlb olunur. TMK-nı qəbul edən ölkələrin hökumətləri ilk növbədə, öz hasilat sənayələrinin dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olunması üçün zəmin yaratmasına görə cavabdehdir. Onlar ölkənin neft və mineral resurslarının dayanıqlı inkişafı təmin etməsinə necə yardım etdiyini əvvəlcədən görməyə imkan verən elmi əsaslandırılmış konsepsiyayı işləyib hazırlamalıdır. Bununla bağlı olan siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün bütün ölkə təsərrüfatını əhatə edən inkişaf strategiyası müəyyənləşdirilməlidir. Faydalı qazıntıların hasilatından gəlirlərin planlaşdırılması və idarə edilməsi, onlardan istifadə olunması məsələləri üzrə dəqiq strategiya həm bütün dövlət, həm də onun milli subyektləri səviyyəsində işlənib hazırlanmalıdır.

Dövlət orqanları TMK-nın hasilat sənayesində fəaliyyətindən uzunmüddətli və dayanıqlı səmərənin təmin olunmasını əvvəlcədən planlaşdırmalıdır. Faydalı qazıntıların hasilatından əldə edilən gəlirlərin özəl sektorun potensialını artırmaq məqsədilə istehsal güclərinin genişləndirilməsinə, insan resurslarının inkişafına və tətbiq olunan texnologiyaların səviyyəsinin yüksəldilməsinə, investisiya qoyuluşlarına, məskunlaşma siyasətinin həyata keçirilməsi üçün evlərin və mənzillərin, yolların inşasına, şəhər və kəndlərdə infrastrukturun yaradılmasına yönəldilməsinə xüsusilə vacibdir. Bundan savayı, direktiv orqanlar həm hasilat sahələri çərçivəsində, həm də yaxın sahələr arasında şaquli əlaqələrin inkişafını dəstəkləməlidir.

Siyasətin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində hökumət xərclər və əldə edilən fayda arasındakı qarşılıqlı əlaqələri, habelə mineral məhsullar bazarının konyunkturunun sabit olmadığını nəzərə almalıdır. Ölkə öz hasilat sənayesinə TMK-nı dəvət etmək istəyirsə, onun işgüzarlıq mühiti, investisiya qoyuluşu şərtləri və ixtisaslı kadrlarının səviyyəsi rəqibləri ilə müqayisədə kifayət qədər cəlbedici olmalıdır.

1994-cü ildən bəri Azərbaycanda neft sənayesində xarici tərəfdaşlarla birgə aparılan uğurlu işlərin nəticəsi kimi, ölkəmizə böyük miqdarda neft gəlirləri daxil olmağa başlamışdır.

Hal-hazırda ölkəmizdə ən çox müzakirə olunan məsələlər neft pullarını necə və hara xərcləməklə bağlı olan məsələlərdir:

1) qeyri-neft istehsal sahələrini necə inkişaf etdirib rəqabətqabiliyyətliliyini təmin etməli;

2) neft gəlirlərindən bütün əhali təbəqələrinin faydalanmasını necə təmin etməli;

Bir sıra ölkələrdə bu məsələlərin ən optimal həlli neft fondu yaratmaq hesab edilir.

Neft fondunu yaratmaq və düzgün idarə etməklə aşağıda sadalanan problemlərin həllinə nail olmaq mümkündür:

- Milli valyutanın real mübadilə məzənnəsinin kəskin artmasının qarşısını almaq

- Fiskal intizamı qoruyub saxlamaq
- Gələcək nəsillər üçün yığım
- Fiskal stabilizasiya

Neft fondları adətən iki cür olur:

- Yığım fondu: təbii sərvətlərin istismarından əldə edilən gəlirləri yığıb gələcək istifadəyə saxlamaq üçün

- Stabilizasiya fondu: təbii sərvətlərin istismarından dövlətin əldə etdiyi gəlirlərin stabilləşdirilməsi üçün.

Azərbaycan Dövlət Neft Fondu əsasən yığım məqsədilə yaradılan bir fonddur.

Azərbaycanda neft gəlirlərinin istifadəsində üç mühüm məsələni fərqləndirmək lazımdır:

1. Neft gəlirlərinin hansı hissəsinin indi istehlak üçün xərclənilib, hansı hissəsinin isə gələcək nəsillər üçün yığılıb saxlanması
2. Neft gəlirlərinin qeyri-istehlak üçün xərclənən hissəsinin hansı layihələr üçün istifadə edilməsi
3. Neft gəlirlərinin isitifadə edildiyi layihələrdə xərclərin səmərəli və şəffaf şəkildə istifadə edilməsi

Azərbaycanın neft və qaz ehtiyatları sonsuz deyil:

2014-ci ilin sonuna olan məlumata əsasən Azərbaycanın təsdiq olunmuş neft ehtiyatı 7 milyard bareldir. Hazırkı hasilat planlarına əsasən demək olar ki, mövcud təsdiq olunmuş ehtiyatlar ancaq 2-3 növbəti onillik ərzində tükənəcək.

Ona görə də neft gəlirlərindən elə istifadə edilməlidir ki, həm indiki nəslin, həm də gələcək nəsillərin rifahı yüksək şəkildə təmin edilsin. Bu səbəbdən hər il dəqiq müəyyən edilməlidir ki, neft gəlirlərinin hansı hissəsi xərclənməli, hansı hissəsi isə gələcək üçün yığılmalıdır. Burada əsas prinsip nəsillərarası istehlakın optimallaşdırılması olmalıdır.

Neft ehtiyatları tükəndikdən sonra dünyada baş verəcək global hadisələr kimi əsasən aşağıdakıları xüsusilə vurğulamaq lazımdır:

- milyardlarla insan qida çatışmamazlığı ilə üzləşəcək
- iqlim dəyişiklikləri baş verəcək
- təbii resurslardan istifadə artacaq

Bütün bunların qarşısını almaqdan ötrü neftdən planlaşdırılmış və qənaətli istifadə həyata keçirilməlidir və ən əsası alternativ enerji mənbələrindən istifadə və onların inkişafı həyata keçirilməlidir.

Neft ehtiyatlarının tükənməsinin qarşısını almaqdan ötrü aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur :

- neftin hasilatının effektivliyini artıran texnologiyalardan istifadənin genişləndirilməsi
- neft hasil edən müəssisələrin fəaliyyətində gəlirin və rentabelliyn artırılması
- tullantısız neftdən istifadənin genişləndirilməsi
- quyuların yeni texnologiyalarla işlədilməsi

Hal-hazırdakı dövrdə neft tamamilə başqa bir enerji mənbəyi tərəfindən tam əvəz edilə bilməz.

Dünya bazarında neft qiymətlərinin müasir səviyyəsi və amillərini nəzərdən keçirərkən dünya bazarında neft qiymətlərinə təsir edən amilləri araşdırdıq və bu amillərin içərisində bir sıra məsələlərin öz əksini tapmasının şahidi olduq. Bu amillərə global iqtisadi böhran, dünya neft hasilatı, dünya neft ixracı, dünya neft ehtiyatları, dünya neft bazarında həyata keçirilən fəaliyyət, dünya neft birjalrı, dünya neft bazarında bağlanmış müqavilələr və dünyada baş verən siyasi və iqtisadi dəyişikliklər daxildir. Dünya iqtisadiyyatında və dünya siyasətində baş verən hər hansı bir dəyişiklik dünya neft qiymətlərinə öz müsbət və ya mənfi təsirini göstərmiş olur.

Neft insanların istifadə etdikləri ən əhəmiyyətli təbii sərvətlərdən biridir və demək olar ki, birincisidir. O, aşkar edildiyi ərazilərdə yaşayan xalqların taleyində böyük rol oynamışdır. Məhz buna görə də dünyada neft hasilatında və istehsalında ən

yeni texnologiyalardan istifadə edilməli, itkisiz istehsala üstünlük verilməli və bu istiqamətdə neft hasil edən kasıb və inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım edilməlidir. Əgər dünyada neft istehsalı sahəsində inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin söyləri birləşdirilərsə onda neft ehtiyatlarının müəyyən qədər daha tez bir zamanda tükənməsinin qarşısı alına bilər.

Əvvəldə qeyd etdiyim bir faktı bir daha qeyd etmək istədim ki, Londonun araşdırmalar mərkəzi olan “Smith Rea Energy Associates” LTD. öz hesabatlarında qeyd edir ki, ölkələr öz neft ehtiyatlarını 350 milyard barrele qədər artırabilirlər. Bu o zaman baş verə bilər ki, onlar ən müasir texnologiyalardan istifadə etsinlər və kasıb ölkələrə bu istiqamətdə kömək etsinlər. Bu zaman neft hasilatını minimum itki ilə həyata keçirmək mümkündür. Bu üsulla dünya neft ehtiyatlarını 14 ilə qədər artırmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Бобылев Ю.Н., Четвериков Д.Н. Факторы развития рынка нефти. – М.: ИЭПП, 2007. – 349 с.
2. Гаврилов В.П. Чёрное золото планеты. – М.: Недра, 2006. – 160 с.
3. Гайдар Е.Т. Регулирование нефтяного рынка в XX веке. – В кн.: Гайдар Е.Т. Гибель империи. Уроки для современной России. М.: РОССПЭН, 2006. – С.108-120.
4. Коржубаев А.Г. Нефтегазовый комплекс России в условиях трансформации международной системы энергообеспечения. - Новосибирск: Академическое изд-во «Гео», 2007. - 270 с.
5. Ломакин В.К. Мировая экономика. Изд. 3-е, перераб. и доп. М.: ЮНИТИ. 2007, с.123.
6. Масюк А. В. Тенденции развития мирового рынка нефти в условиях глобализации. – М., 2006. – 172 с.
7. Пухов С. Мировой рынок нефти – тенденции и перспективы // Эксперт, 2007. – № 8.
8. . - Нефть России, № 1, 2008, с. 72-77.
9. Валлерстайн И. Геополитические миро-системные изменения: 1945-2025 гг. // Вопросы экономики, 2006. № 4. С.77.
10. Гурвич Е. Макроэкономическая оценка роли российского нефтегазового комплекса // Вопросы экономики, №10, 2007. – с.4.
11. Мировые цены на нефть: перспективы роста // Нефть России. – № 9, 2006.
12. Слуцкий Л. Стратегия прорыва. Российские транснациональные корпорации — «тигры» мировой экономики // Российская газета. 26.1.2007.
13. Шафраник Ю. Мировой рынок нефти: взгляд из России // Экономика России: XXI век, 2007. – № 4. – 123 с.
14. Якушев П. Каково нефтяное будущее мира? // Нефтяное обозрение, 2006. – № 5.
15. BP Statistical Review of World Energy 2015. Oil. <http://www.bp.com>. BP
16. International Energy Agency - Oil Market Report, <http://www.petros.ru/rus/worldmarketoil/>
17. OPEC Annual Statistical Bulletin 2015 (www.opec.org)
18. www.stat.gov.az
19. www.socar.az
20. www.oilfund.az
21. www.economy.gov.az

Р Е З Ю М Е

Целью данной работы является анализ основных процессов, формирующих уровень и динамику мировых цен на сырую нефть. Исходя из поставленной цели, в работе были определены следующие задачи: определить основные характеристики мировой цены на рынке нефти; произвести ретроспективный анализ системы ценообразования на мировом рынке нефти; изучить текущие тенденции и динамику на рынках нефти; рассмотреть основные экономические модели ценообразования на рынке нефти; исследовать механизмы возможного влияния цен на мировых рынках нефти на экономику АР.

RESUME

The purpose of this work is the analysis of the main processes forming the level and dynamics of the world prices for crude oil. Proceeding from a goal, in work the following tasks have been defined: to define the main characteristics of the world price in the market of oil; to make the retrospective analysis of system of pricing in the world market of oil; to study the current tendencies and dynamics in the markets of oil; to consider the main economic models of pricing in the market of oil; to investigate mechanisms of possible influence of the prices in the world markets of oil for AR economy.

Məmmədov Tural Sahib oğlunun
“Neftin dünya bazar qiyməti və ona təsir edən amillər sistemi: mövcud
vəziyyət və perspektivlər” mövzusunda yazdığı magistr dissertasiya
işinin

REFERATI

Mövzunun aktuallığı. Müstəqillik əldə etdikdən sonra, Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafının əsasında uğurlu neft strategiyası dayanır. Azərbaycan böyük həcmdə xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə zəngin neft yataqlarının kəşfi, işlənməsi, hasilatı və ixracı layihələrini reallaşdırması nəticəsində son 25 ildə dünya neft təchizatında mövqeyini xeyli möhkəmləndirmişdir. Bu gün dünya neft qiymətləri Azərbaycan iqtisadiyyatının, dövlət büdcəsinin, tədiyyə balansının, valyuta ehtiyatlarının, milli valyutanın məzənnəsinin vəziyyətini müəyyən edən ən mühüm xarici amil hesab edilir. Dünya neft qiymətlərinin səviyyəsi birbaşa olaraq, dövlət gəlirlərinə, ticarət balansına, qeyri-neft sektorunun inkişafına birbaşa təsir göstərir. Bununla əlaqədar olaraq, dünya neft qiymətlərinin formalaşmasına təsir göstərən əsas amillərin tədqiq edilməsi və onların dinamikasının proqnozlaşdırılması mühüm elmi-praktiki əhəmiyyət kəsb edir və ölkə iqtisadiyyatının gələcək inkişaf şərtlərinin, buna uyğun olaraq dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üçün zəruri və aktual tədqiqat vəzifəsinə çevrilmişdir.

Xüsusilə son dövrlərdə ölkə iqtisadiyyatına valyuta daxilolmalarının əsas mənbəyi hesab olunan neftin dünya qiymətlərinin kəskin səviyyədə aşağı düşməsi iqtisadi inkişaf üçün qeyri-münbit, qeyri-əlverişli şərait formalaşdırmışdır. Ən başlıcası isə, buna səbəb olan amillərin ziddiyyətli xarakter kəsb etməsi neft bazarında qeyri-müəyyənlikləri daha da artırmış və dünya neft bazarına təsir göstərən amilləri daha sistemli və daha kompleks şəkildə təhlil etməyi tələb edir. Bu baxımdan tədqiqat işinin mövzusu aktual bir tədqiqat probleminə həsr edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Neftin dünya bazar qiymətlərinin formalaşmasına təsir edən amillər sisteminin mövcud vəziyyətini kompleks təhlil etmək və bu istiqamətdə perspektivlərin müəyyən edilməsi dissertasiya işinin əsas məqsədini təşkil edir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işi qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Dünya neft ehtiyatları və onun coğrafiyasının tədqiq edilməsi;
- Dünya neft bazarının əsas segmentləri və onların tutumunun tədqiq edilməsi;
- Dünya iqtisadiyyatının inkişafının neftin qiymətinə təsiri xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- Neftin qiymətini formalaşdıran amillər sisteminin tədqiq edilməsi;
- Neftin qiymətlərinin tələb və təklifdən asılılığı xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi;

- Neftin qiymətlərinin formalaşmasında TMK-ların rolunun qiymətləndirilməsi;
- OPEK ölkələrinin neft qiymətləri strategiyasının tədqiq edilməsi;
- İri neft hasilatçısı və istehlakçısı olan ölkələrin neftə tələbinin perspektivlərinin araşdırılması;
- Azərbaycanın dünya neft bazarında iştirakı xüsusiyyətləri və perspektivlərinin araşdırılması.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı kimi dünya neft bazarı və neft qiymətləri çıxış edir. Tədqiqatın predmetini isə dünya neft bazarında qiymətin formalaşması xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın yeniliyi. Son dövrlərdə neftin qiymətlərinin aşağı düşməsinin səbəbləri kompleks şəkildə araşdırılmış və neft qiymətlərinin gələcək dinamikası ilə bağlı müəyyən nəticələr əldə edilmişdir.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəticələrindən ölkə iqtisadiyyatına və dövlət büdcəsinə təsirinin qiymətləndirilməsi, eləcə də gələcək inkişaf şərtlərinə uyğun olaraq dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin işlənilib hazırlanması məqsədilə neft qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı analitik əsas kimi istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin informasiya bazasını yerli və xarici ölkə iqtisadçı-alimlərinin elmi əsərləri, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların, agentliklərin aylıq, rüblük və illik nəşrləri, müvafiq dövlət qurumlarının statistik məlumatları təşkil edir.

Tədqiqat işinin strukturu. İş giriş, 3 fəsil, 9 paragraf, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla .. səhifə həcmindədir.

Birinci fəsildə dünya neft ehtiyatları və onun coğrafiyası, dünya neft bazarının Birinci fəsildə dünya neft bazarı, onun strukturu, tərkib elementləri, dünya neft bazarında OPEK-in yeri və rolu, neft-qaz hasilatında aparıcı transmilli korporasiyaların fəaliyyəti tədqiq edilmişdir.

İkinci fəsildə dünya qiymətlərinin mahiyyəti, təsnifatı, neftin qiymətinin dinamikasını müəyyən edən amillər, neftin qiymətlərinin tələb və təklifdən asılılığı xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

Üçüncü fəsildə dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf vəziyyəti və onun neft qiymətlərinə təsiri perspektivləri, Azərbaycanın dünya neft bazarında iştirakı xüsusiyyətləri və perspektivləri araşdırılmışdır.

Son 30 ildə dünya neft bazarının dünya iqtisadiyyatında rolunun yüksək olmasına baxmayaraq dünya neft bazarı müxtəlif siyasi və digər təsirlər nəticəsində kəskin dəyişmişdir. Belə ki, bütün bu proseslərlə əlaqədar olaraq dünya neft bazarının strukturu, qiymətməmələgəlmə prinsipi və liberallaşma dərəcəsi kəskin sürətdə dəyişmişdir.

Neft bir sıra dünya neft birjalarında və ya xammal birjalarında satılır ki, bunlardan ən iriləri Nyu-York (NYMEX) birjası və Beynəlxalq neft birjası (İPE, London) hesab olunur. Bunlardan başqa Sinqapur, Yaponiya və Venesuela birjalarında da yüksək həcmli neft satışı əməliyyatları həyata keçirilir.

Dünya neft bazarında qiymət əmələgəlməsinə təsir edən amillərdən ən əsasları sırasında dünya neft ixracı və dünya neft istehsalı və ya hasilatı yer tutur. Bu göstəricilərdən birinin və ya hamısının birlikdə dəyişməsi dünya neft bazarında qiymətlərin dəyişməsinə dərhal öz təsirini göstərir. Məsələn, dünyanın ən iri neft hasilatçısı və ixracatçısı olan OPEK hasilatı və eyni zamanda ixracı azaltmağı qərara alsaydı bu dərhal dünya neft bazarına öz təsirini göstərəcəkdir.

OPEK-ə üzv ölkələr dünya neft ehtiyatlarının 2/3 idarə edirlər. OPEK-ə üzv ölkələr il ərzində ardıcıl görüşlər keçirirlər. Bu görüşlər ildə iki dəfə, ya da hər kvartalda 1 dəfə baş verir. Görüşlərdə xam neftin hasilatının həcmnin dəyişdirilməsi haqqında danışıqlar aparılır.

OPEK üçün əsas qiymət göstəricisi “neft səbəti” hesab olunur. “Neft səbəti” yeddi neft növü əsasında təyin edilən indeksdir. Bura Əlcəzairin “Saharan”, İndoneziyanın “Minas”, Nigeriyanın “Bonny light”, Səudiyyə Ərəbistanının “Arabian light” və “Dubai”, Venesuellanın “Tia Juana” və Meksikanın “İsthmus” növləri daxildir. OPEK-in əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

1. üzv dövlətlərin neft siyasətinin əlaqələndirilməsi və unifikasiyası
2. üzv ölkələrin maraqlarının qorunması üçün daha effektiv fərdi və kollektiv vasitələrin müəyyən olunması
3. Dünya neft bazarında neftin qiymətinin sabilliyinin təmin edilməsi
4. Neft hasil edən ölkələrə diqqət yetirilməsi və aşağıdakıların təmin edilməsi:
 - e) Neft istehsal edən ölkələrin gəlirlərinin dayanıqlığı
 - f) İstehsalatçı ölkələrin effektiv, səmərəli və mütəmadi olaraq neftlə təmin olunması
 - g) Neft sənayesinə investisiyalardan gələn gəlirlərin ədalətli bölgüsü
 - h) Bugünkü və gələcək nəsillərin rifahı üçün ətraf mühitin mühafizəsi
5. OPEK-ə üzv olmayan ölkələrlə dünya bazarında neft qiymətinin sabilləşdirilməsi məqsədilə əməkdaşlıq.

Hazırda böyük təbii resurslara malik olan, lakin onları mənimsəyə bilməyən Afrika və Latin Amerikası ölkələri TMK-nın əsas maraq obyektinə çevrilmişdir. Rusiya, Qazaxıstan, Özbəkistan və Azərbaycanın təbii resursları, ilk növbədə isə, neft, qaz, kömür, müxtəlif filizlər, qiymətli metallar və s. onların diqqət mərkəzindədir. TMK-lar ilə əməkdaşlıq böyük səmərə verir: ölkə qabaqcıl texnologiyaları əldə edir, xammal resursları mənimsənilərək təsərrüfat fəaliyyətinə cəlb olunur, məşğulluq genişlənir, gəlirlər artır və s. Amma gələcək yaxşı planlaşdırılmalıdır: hökumətlər yalnız xammal layihələrinə aludə olub, emal sənayesi sahələrinin, kənd təsərrüfatının inkişafına, müasir infrastrukturun yaradılmasına lazımi diqqət yetirmədikdə, ölkə qüdrətli TMK-nın tələbatlarına (onlara isə yalnız xammal gərəkdir) möhkəm tellərlə bağlanır. Bu ssenari fərziyyəvi deyil, bu gün böyük təbii resurslara malik inkişaf etməkdə olan ölkələrin üzləşdiyi real vəziyyətdir. Bunun nəticəsində ölkə BƏB prosesinə tabe rolda cəlb olunur. TMK-nı qəbul edən ölkələrin hökumətləri ilk növbədə, öz hasilat sənayələrinin dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olunması üçün zəmin yaratmasına görə cavabdehdir. Onlar ölkənin neft və mineral resurslarının dayanıqlı inkişafı təmin etməsinə necə yardım etdiyini əvvəlcədən görməyə imkan verən elmi əsaslandırılmış konsepsiyanı işləyib hazırlamalıdır. Bununla bağlı olan

siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün bütün ölkə təsərrüfatını əhatə edən inkişaf strategiyası müəyyənləşdirilməlidir. Faydalı qazıntıların hasilatından gəlirlərin planlaşdırılması və idarə edilməsi, onlardan istifadə olunması məsələləri üzrə dəqiq strategiya həm bütün dövlət, həm də onun milli subyektləri səviyyəsində işlənib hazırlanmalıdır.

Dövlət orqanları TMK-nın hasilat sənayesində fəaliyyətindən uzunmüddətli və dayanıqlı səmərənin təmin olunmasını əvvəlcədən planlaşdırmalıdır. Faydalı qazıntıların hasilatından əldə edilən gəlirlərin özəl sektorun potensialını artırmaq məqsədilə istehsal güclərinin genişləndirilməsinə, insan resurslarının inkişafına və tətbiq olunan texnologiyaların səviyyəsinin yüksəldilməsinə, investisiya qoyuluşlarına, məskunlaşma siyasətinin həyata keçirilməsi üçün evlərin və mənzillərin, yolların inşasına, şəhər və kəndlərdə infrastrukturun yaradılmasına yönəldilməsinə xüsusilə vacibdir. Bundan savayı, direktiv orqanlar həm hasilat sahələri çərçivəsində, həm də yaxın sahələr arasında şaquli əlaqələrin inkişafını dəstəkləməlidir.

Siyasətin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində hökumət xərclər və əldə edilən fayda arasındakı qarşılıqlı əlaqələri, habelə mineral məhsullar bazarının konyunkturunun sabit olmadığını nəzərə almalıdır. Ölkə öz hasilat sənayesinə TMK-nı dəvət etmək istəyirsə, onun işgüzarlıq mühiti, investisiya qoyuluşu şərtləri və ixtisaslı kadrlarının səviyyəsi rəqibləri ilə müqayisədə kifayət qədər cəlbedici olmalıdır.

1994-cü ildən bəri Azərbaycanda neft sənayesində xarici tərəfdaşlarla birgə aparılan uğurlu işlərin nəticəsi kimi, ölkəmizə böyük miqdarda neft gəlirləri daxil olmağa başlamışdır.

Hal-hazırda ölkəmizdə ən çox müzakirə olunan məsələlər neft pullarını necə və hara xərcləməklə bağlı olan məsələlərdir:

1) qeyri-neft istehsal sahələrini necə inkişaf etdirib rəqabətqabiliyyətliliyini təmin etməli;

2) neft gəlirlərindən bütün əhali təbəqələrinin faydalanmasını necə təmin etməli;

Bir sıra ölkələrdə bu məsələlərin ən optimal həlli neft fondu yaratmaq hesab edilir.

Neft fondunu yaratmaq və düzgün idarə etməklə aşağıda sadalanan problemlərin həllinə nail olmaq mümkündür:

- Milli valyutanın real mübadilə məzənnəsinin kəskin artmasının qarşısını almaq

- Fiskal intizamı qoruyub saxlamaq

- Gələcək nəsillər üçün yığım

- Fiskal stabilizasiya

Neft fondları adətən iki cür olur:

- Yığım fondu: təbii sərvətlərin istismarından əldə edilən gəlirləri yığıb gələcək istifadəyə saxlamaq üçün

- Stabilizasiya fondu: təbii sərvətlərin istismarından dövlətin əldə etdiyi gəlirlərin stabilləşdirilməsi üçün.

Azərbaycan Dövlət Neft Fondu əsasən yığım məqsədilə yaradılan bir fondur. Azərbaycanda neft gəlirlərinin istifadəsində üç mühüm məsələni fərqləndirmək lazımdır:

4. Neft gəlirlərinin hansı hissəsinin indi istehlak üçün xərclənilib, hansı hissəsinin isə gələcək nəsillər üçün yığılıb saxlanması

5. Neft gəlirlərinin qeyri-istehlak üçün xərclənən hissəsinin hansı layihələr üçün istifadə edilməsi

6. Neft gəlirlərinin istifadə edildiyi layihələrdə xərclərin səmərəli və şəffaf şəkildə istifadə edilməsi

Azərbaycanın neft və qaz ehtiyatları sonsuz deyil:

2014-ci ilin sonuna olan məlumata əsasən Azərbaycanın təsdiq olunmuş neft ehtiyatı 7 milyard bareldir. Hazırkı hasilat planlarına əsasən demək olar ki, mövcud təsdiq olunmuş ehtiyatlar ancaq 2-3 növbəti onillik ərzində tükənəcək.

Ona görə də neft gəlirlərindən elə istifadə edilməlidir ki, həm indiki nəslin, həm də gələcək nəsillərin rifahı yüksək şəkildə təmin edilsin. Bu səbəbdən hər il dəqiq müəyyən edilməlidir ki, neft gəlirlərinin hansı hissəsi xərclənməli, hansı hissəsi isə gələcək üçün yığılmalıdır. Burada əsas prinsip nəsillərarası istehlakın optimallaşdırılması olmalıdır.

Neft ehtiyatları tükəndikdən sonra dünyada baş verəcək qlobal hadisələr kimi əsasən aşağıdakıları xüsusilə vurğulamaq lazımdır:

- milyardlarla insan qida çatışmamazlığı ilə üzləşəcək
- iqlim dəyişiklikləri baş verəcək
- təbii resurslardan istifadə artacaq

Bütün bunların qarşısını almaqdan ötrü neftdən planlaşdırılmış və qənaətli istifadə həyata keçirilməlidir və ən əsası alternativ enerji mənbələrindən istifadə və onların inkişafı həyata keçirilməlidir.

Neft ehtiyatlarının tükənməsinin qarşısını almaqdan ötrü aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur :

- neftin hasilatının effektivliyini artıran texnologiyalardan istifadənin genişləndirilməsi
- neft hasil edən müəssisələrin fəaliyyətində gəlirin və rentabelliğin artırılması
- tullantisız neftdən istifadənin genişləndirilməsi
- quyuların yeni texnologiyalarla işlədilməsi

Hal-hazırdakı dövrdə neft tamamilə başqa bir enerji mənbəyi tərəfindən tam əvəz edilə bilməz.

Dünya bazarında neft qiymətlərinin müasir səviyyəsi və amillərini nəzərdən keçirərkən dünya bazarında neft qiymətlərinə təsir edən amilləri araşdırdıq və bu amillərin içərisində bir sıra məsələlərin öz əksini tapmasının şahidi olduq. Bu amillərə qlobal iqtisadi böhran, dünya neft hasilatı, dünya neft ixracı, dünya neft ehtiyatları, dünya neft bazarında həyata keçirilən fəaliyyət, dünya neft birjalari, dünya neft bazarında bağlanmış müqavilələr və dünyada baş verən siyasi və iqtisadi dəyişikliklər daxildir. Dünya iqtisadiyyatında və dünya siyasətində baş

verən hər hansı bir dəyişiklik dünya neft qiymətlərinə öz müsbət və ya mənfi təsirini göstərmiş olur.

Neft insanların istifadə etdikləri ən əhəmiyyətli təbii sərvətlərdən biridir və demək olar ki, birincisidir. O, aşkar edildiyi ərazilərdə yaşayan xalqların taleyində böyük rol oynamışdır. Məhz buna görə də dünyada neft hasilatında və istehsalında ən yeni texnologiyalardan istifadə edilməli, itkisiz istehsala üstünlük verilməli və bu istiqamətdə neft hasil edən kasıb və inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım edilməlidir. Əgər dünyada neft istehsalı sahəsində inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin səyləri birləşdirilərsə onda neft ehtiyatlarının müəyyən qədər daha tez bir zamanda tükənməsinin qarşısı alınə bilər.

Əvvəldə qeyd etdiyim bir faktı bir daha qeyd etmək istərdim ki, Londonun araşdırmalar mərkəzi olan “Smith Rea Energy Associates” LTD. öz hesabatlarında qeyd edir ki, ölkələr öz neft ehtiyatlarını 350 milyard barrele qədər artırə bilər. Bu o zaman baş verə bilər ki, onlar ən müasir texnologiyalardan istifadə etsinlər və kasıb ölkələrə bu istiqamətdə kömək etsinlər. Bu zaman neft hasilatını minimum itki ilə həyata keçirmək mümkündür. Bu üsulla dünya neft ehtiyatlarını 14 ilə qədər artırmaq mümkündür.